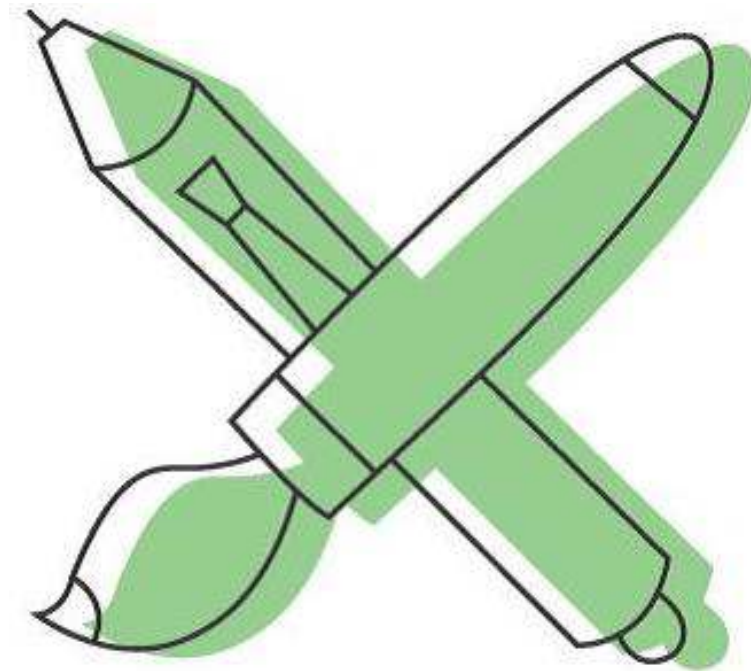

TLHAHLI YA MAITSHWARO A MAKAONE YA BOKGABO BJA GO THALWA KA AFRIKA BORWA

E KGOPETŠWE GORE E HLAGIŠWE KE KGORO YA BOKGABO LE SETŠO

arts & culture

Department:
Arts and Culture
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

VANSA
VISUAL ARTS NETWORK
OF SOUTH AFRICA

Visual Arts Network of South Africa

2 Transwerke Building, Constitution Hill

2 Sam Hancock Street

Johannesburg

Afrika Borwa

www.vansa.co.za

Tlhahli ya Maitshwaro a Makaone ya Bokgabo bja go Thalwa ka Afrika Borwa, 2016

E kgopetšwe gore e Hlagišwe ke Kgoro ya Bokgabo le Setšo ya Afrika Borwa

Dinyakišišo le Tlhabollo ya Diteng: Visual Arts Network of South Africa

Sehlopha sa Dinyakišišo::

Mika Conradie

Kgomotso le Roux

Molemo Moiloa

Tlhamo le peakanyo: 2B Design

Morulaganyi wa dikopišo: Jill Weintraub

Tšhomišo ye e beetšwego ka fase ga laesentshe ya creative commons

I.	KETAPELE KA MORULAGANYI	i
II.	LENANEONTŠU	iii
1.	MATSENO	1
2.	SEEMO SEO KA SONA MELAWANA YA MAITSHWARO A MAKAONE A ŠOMAGO: THUŠO YA BOHLE	3
3.	MAFELO LE DITIRAGALO TŠE E SEGO TŠA KGWEBO	4
3.1	MEHUTA YA MAFELO LE DITIRAGALO TŠE E SEGO TŠA KGWEBO	4
3.2	DITŠHIŠINYO TŠA MAITSHWARO A MAKAONE TŠA DIPONTŠO TŠA BOKGABO TŠE DI HLOKOMETŠWEGO LE DITIRAGALO/MELETLO	4
3.3	DITIRAGALO TŠA BODITŠHABATŠHABA	10
3.4	MADULO	10
3.5	DIKGATIŠO	12
3.6	DIKHOMIŠENE TŠA SETŠHABA	12
3.7	DIPHADIŠANO, DIKABO LE DIFOKA	16
3.8	DIWEKEŠOPO LE DITHUTO KA DITSEBI	18
4	MAFELO LE DITIRAGALO TŠA KGWEBO	20
4.1	MEHUTA YA MAFELO LE DITIRAGALO TŠA KGWEBO	20
4.2	MELAWANA	20
4.3	TLHAGIŠO YA KALARI KA BOTLALO	20
4.4	DIPONTŠHO DI TEE GOBA TŠA KA NAKO E TEE	25
4.5	MAFELO A DITHEKIŠO TŠE NTŠI	25
4.6	GO REKIŠA INTHANETENG	25
4.7	MERWALO	26
4.8	DIPONTŠHO LE DITAETŠO	27
4.9	BADIREDI/BAŠOMEDI BA TŠA BOKGABO	27
4.10	BAŠOMI BA TŠA BOKGABO SELLING WORKBAŠOMI BA TŠA BOKGABO BAO BA REKIŠAGO MOŠOMO WA BONA	28
4.11	BAKGOBOKETŠI BA PHRAEBETE LE DIKHOMIŠENE	28
4.12	DITUTIO	30

4.13	DIFANTISI	31
5	GO RULAGANYA, MEKGATLO LE TŠEO DI KGOBOKETŠWAGO	32
5.1	DIKGWEBO, MEKGATLO YE E SA DIREGO LETSENO LE TŠEO DI KGOBOKETŠWAGO	32
5.2	DITŠHELETE	37
6	KWALAKWATŠO, DIPAPATŠO LE KGAŠO YA TŠA BOKGABO	44
6.1	KWALAKWATŠO YA DITIRAGALO LE MAFELO	44
6.2	KGAŠO YA TŠA BOKGABO	45
7	DITOKELO TŠA MOŠOMI WA TŠA BOKGABO (MONGWADI)	46
7.1	DITEOKELO TŠA MAITSHWARO	46
7.2	KHOPIRAETE LE THOTO YA BOHLE (IP)	46
7.3	TOKELO YA O REKIŠA GAPE	48
7.4	TOKOLOGO YA GO BOLELA	49
	DINGWALWA TŠA GO BALWA LE THEKGO	51
	DITEBOGO	51
	GO BALA GO TŠWELA PELE	51

I. KETAPELE KA MORULAGANYI

Tlhahli ya Maitshwaro a Makaone ya Bokgabo bja go Thalwa e ngwadilwe ka lebaka la tlhokego ya go fana le go hlabolla maitshwaro a ka mo intastering ye ao a tlogo thekga dikamano tše kaone le tša maitshwaro le dikgwebišano gareng ga bašomi ba tša bokgabo ka mo intastering ye. Ditlhahli tše di phatlaladitšwego ka mo di dumelela bašomi ba tša bokgabo go pharologanya gareng ga melawana ya bjale ya phethagatšo ya mošomo ka Afrika Borwa le melaotshepetšo ye e kwagalago yeo ka yona bakgathatema ka moka ba ka nyakago go šomišana le go dirišana mmogo ka yona. Ka go realo tlhahli e hlagiša melawana yeo bašomi ba tša bokgabo ka moka ba ka bonago e le mohola go hloma dikamano tše kaone le ditirišana, kudukudu ka go sekaseka maemo ao a ka feletšago ka tekatekano ya maatla gareng ga bakgathatema.

Melawana ye e filwego ka mo gare ga tlhahli ye e latela dinyakišišo tša kgonagalo tšeo Netweke ya Bokgabo bja go Thalwa bja Afrika Borwa e di dirilego ka 2014 mabapi le hlokwagalo ya le dikgonagalo tša go tšweletša melawana ya mekgwa ye mekaone. Ka ge e filwe leina la 'A Shared Practice', dinyakišišo tše di thekgile dipego tše di fetilego gomme tša amanya dikgoba tšeo di lego gona ka peakanyo ya dikamano ka lefaseng la bokgabo bja go thalwa ka mo Afrika Borwa. Sengwalwa sa 'A Shared Practice' se utollotše gore le ge e le gore lekala le ke le lennyane ebile le le kotsing ya go phuhlama, batho ka moka bao ba šomago ka go lona ba nyaka go iphediša le go atlega, le gore go iphediša ga batho bao ba šomago ka go lona mafelelong go laolwa ke kgolo le go atlega ga lekala la bokgabo bja go thalwa ka botlalo. Dinyakišišo di utollotše mehuthuta ya go ba kotsing ga go phuhlama fao go itemogetšwego gona ka mo lefapheng le, le tlhokego ye kgolo ya tekatekano gareng ga bašomi ba tša bokgabo mabapi le go fihlelela keletšo ye kaone ka ga ka fao go ka tišetšwego ditokelo tše itšego tšeo di ka thibelago go ba kotsing go tšwela pele ga ditšhelete le ga tša bokgabo. Tšhišinyo ye bohlokwa ye e tšweletšego ka mo dinyakišišong e bile go ngwalwa ga sengwalwa seo se hlagišago melawana le melaotshepetšo mabapi le sebopego sa mošomo le dikamano, seo se tlogo dira gore tsebo, ditlhahli le metheo ya ka mo intastering e fihlelelwe ke mehuthuta ya bašomi ba tša bokgabo ka nako efe goba efe mešomong ya bona.

Ka tlhahli ye, melawana ya boditšhabatšhaba ye e hlamilwego ke NAVA (Australia) le CARFAC (Canada) e nyakišišitšwe le go šomišwa. Mekgwa ye mekaone ya boditšhabatšhaba e ekišitšwe, eupša go lebeletšwe kudu ditlhagišo tše itšego le mehuthuta ya mekgwa ya tša bokgabo go lebeletšwe seemo sa Afrika Borwa. Go swana le ka mo melawaneng ya boditšhabatšhaba, melawana le mekgwa yeo e hlagišitšwego ka go Tlhahli ya Maitshwaro a Makaone ya Bokgabo bja go Thalwa ya Afrika Borwa ke ya boithaopo gomme e beakantšwe gore e sepelelane le 'o ka', sebakeng sa 'o swanetše', ka ntle le ka mafapheng ao a šetšego a diretšwe melao (a go sana le metšhelo, khopiraete, maphelo le polokego, kabelano ya mošomi le ditokelo tša bašomi). Le ge ditlhahli tšeo di hlamilwego di sa tlame ka molao, tlhahli ya maitshwaro a makaone e mohola go hloma motheo wa tlhabollo ya melawana le ya melao yeo e thekgago go šoma go ya go ile ga maitshwaro ka mo lekaleng le lebaka le letelele. Se ke gore, lekala le le tla ba maemo ao a tiilego go hlohleletša mmušo le go huetša melawana le go ngwalwa ga melao ye e le thekgago, go lebeletšwe motheo wa tlhahli wo o beago maamong maitshwaro a makaone gareng ga bakgathatema ka mo lekaleng le.

Ye nngwe ya letšhogo leo re itemogetšego lona ge re dutše re ngwala tlhahli ye e bile taba ya go laola mošomo wa tša bokgabo. Tlhahli ye ga e botše bakgabiši le bašomi ba tša bokgabo seo se dirago gore mošomo wa bona wa tša bokgabo o amogelege, ebile ga se laele ka fao bašomi ba tša bokgabo ba swanetšego go tšweletša mošomo ka tša bokgabo goba ka dikgopolo tša bona. Le ge e le gore tlhahli ye e thekga mellwane ye itšego ka ga tokologo ya tša bokgabo (go swana le go phatlalatšwa ga polelo ya lehloyo le kgethologanyo ka ge go hlagišwa ke Molaotheo wa Afrika Borwa), maikemišetšo a sengwalwa se ke go fana ka ditšhišinyo tšeo di hlagišago melawana ya ka mehla yeo ka yona bašomi ba tša bokgabo ba swanetšego go tšenela ditumelelano mmogo. Ka go realo, tlhahli ye e tliša pharologanyo gareng ga mošomo wa profeshenale, le melawana le melaotshepetšo ya ka intastering yeo e swanago go hloma dikgwebišano tša kgwebo tše di kwagalago le dikamano gareng ga bašomi ba tša bokgabo. Se e bile

pharologanyo ye boima go e dira, eupša barulaganyi ba tlhahli ye ba tšwetše pele go leka go fana ka tlhahli ya mekgwa ye mekaone yeo e šišinyago melawana ya ka intastering le go šišinya melawana le maemo a phihlelelo ao ka ona bašomi ba tša bokgabo ba ka elago amemo a bona le maitemogelo a bona ge ba tsenela dikamano, ditirišano le dithulaganyo ka mo lefapheng le. Ga se ya ikemišetša go ba sengwalwatlhahli sa mošomo wa seprofešenale seo se hlametšwego go hlaloša ka botlalo 'ka fao dilo di ka dirwago ka gona'.

Melawana ye e hlagišwago ka mo tlhahling ye e hlokometše kudu go ikgetha ga seemo sa bokgabo bja go thalwa sa ka Afrika Borwa, go akaretšwa seemo sa kago ya mananeokgoparara le go phatlalatša methopo. Lekala le bohlokwa leo le hlobago boroko le amana le go hlagiša ditšhišinyo tše itšego mabapi le go lefela bašomi ba tša bokgabo. Le ge e le gore ga e laele – ebile e efoga dithulaganyo tše itšego le ditšhelete – sehlakanyi sa ditefišo se ikemišeditše go thuša bašomi ba tša bokgabo go hlaloša boleng bja tšhelete bja bašomi ba sona. Go holofelwa gore ge go se na le ditefišo tšeo di beetšwego melawana tša ka intastering ya bokgabo bja go thalwa, le ka ntle ga go ba kotsing ga thušo ya mašeleng, bašomi ba tša bokgabo ka moka, e ka ba bakgabiši, bahlokamedi ba tša bokgabo, ba ditiragalo, ba dikgoba goba barulaganyi ba ditiragalo, ba ka holega go sehlopha sa ditšhišinyo tšeo di hwetšagalago ntle le tefo bjalo ka tšeo di ka balwago ke bakgathatema ka moka. Ke ka go maatlafatša bašomi ba bokgabo bja go thalwa fao re ka rerišanago ka ditefišo tše re holofelago gore di ka hlohleletša balaodi ba ditiragalo le ba mafelo le barulaganyi go bea pele ditefišo tša bašomi ba tša bokgabo ge ba sekaseka mekgwa ya bona ya go dira ditekanyetšo.

Ditlhahli ka mo gare ga pukwana ye di šišinya melawana ya go hloma dikamano gareng ga bašomi ba tša bokgabo le ditiragalo le dikgoba tšeo di šomišwago ka intastering ya bokgabo bja go bonwa ya Afrika Borwa. Re holofela gore tlhahli ye e tla hlohleletša le go fa mafolofolo bakgathatema ka moka go šomela intasteri ye kaone, ya go fihlelelwa gabonolo le ye e maatlafaditšwego.

II. LENANEONTŠU

Maitshwaro a Makaone

Maitshwaro a makaone ke sehlopha sa ditlhalhi, sa melawana goba sa mekgwa ya go šoma yeo, ka maitemogelo le ka dinyakišišo, e hlagišago melawana ya mekgwa ye mekaonekaone le ya go amogelega ya ka instatering yeo go ka šongwago ka yona.

Konteraka/Tumelelano ye e ngwadilwego

Tumelelano efe goba efe ye e ngwadilwego yeo e ikemišeditšego go ka phethagatšwa ka molao. Ka fase ga molao wa Afrika Borwa tumelelano efe goba efe ye e ngwadilwego goba ya molomo (go akaretšwa imeile le ditumelelano tše dingwe tša lebakanyana) di ka phethagatšwa ka molao. Ditlhalhi tše di šupa kudu dikonteraka le ditumelelano tše di ngwadilwego ka lebaka la ge di ka balwa gabonolo, tša lekolwa, le go ngangišanwa ka tšona.

Tiragalo

Tiragalo efe goba efe ya setšhaba goba ya tša leago ye e rulagantšwego ye e amanago le go hlama le/goba go bogela mošomo wa bokgabo le/goba go šoma ka ona, go fa konteraka goba go kgopela bašomi ba tša bokgabo go hlama bokgabo bjo itšego (ka ge go hlalošwa ka fase ga 'Mošomi wa tša bokgabo'). Se se akaretša baphadišani, babontšhi ba tša bokgabo (go bulwa le go tswalela pontšho), dipontšho tša dikalari, meletlo, le matšatši a go bulela setšhaba. Ditiragalo di bonwa bjalo ka tša lebaka la go se fetoge (ke gore, di thoma ka letšatšikgwedi le itšego gomme tša fela ka letšatšikgwedi le itšego) le ge e le gore di fela di bušeletšwa (go swana le meletlo ya ngwaga ka ngwaga). Mabakeng a mangwe, ditiragalo di ka dirwa ka mafelo (go fa mohlala, mokgatlo wo o sepetšago moletlo), eupša mabakeng a mangwe ditiragalo di ka ba ka nakwana goba tša ba gatee gomme tša rulaganywa ke motho goba sehlopha sa batho ba lebakanyana.

Ditefišo

Tefišo ye lefetšwego mošomi wa tša bokgabo goba e lefetšwego tiragalo goba lefelo ka ge le neelane ka keletšo goba ka ditirelo. Tefišo ka tlwaelo e bewa go ya ka maitemogelo a mošomi wa tša bokgabo le/goba mošomi yo a šomago tirelo yeo e abjago.

Putseletšo

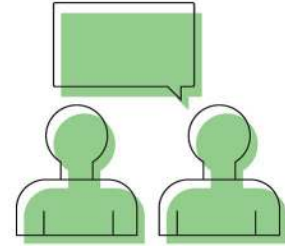
Tefelo ye nnyane go mošomi wa tša bokgabo yo a kgopelwago go dira ka maemo a gagwe a seprofešenale. Putseletšo ga e bonwe bjalo ka tefišo, eupša e lefša bjalo ka tebogo ya boleng bja mošomo wa bohlatse wa mošomi wa tša bokgabo, mošomo le nako (go fa mohlala, mošomi wa tša bokgabo a ka lefša putseletšo ge a lekodišiša phanele ya setšhaba, go fapana le tefišo yeo e ka lefšago bjalo ka neelano ya mošomo wa bokgabo wo o kgiopetšwego gore o dirwe).

Mošomi wa tša bokgabo

Batho bao ba ingwadišago go lekala goba lefaseng la bokgabo bja go thalwa. Se se akaretša bašomi ba tša bokgabo bja go thalwa, bahlokamedi ba tša bokgabo, balaodi ba diprotšeke, basepediši le barulaganyi, bangwadi ba bokgabo bja go thalwa le balekodišiši, badiredi ba tša bokgabo, bafantisi, beng ba dikalari le balaodi.

Lefelo

Mokgatlo ofe goba ofe, khamphani, kgwebo, setutio, lefelo la setšhaba, le ka be le ngwadišitšwe semmušo goba aowa, leo le nyakago go kgopela goba go tšweletša protšeke efe goba efe ya tša bokgabo ya mabapi le bašomi ba tša bokgabo (ka ge go hlalošwa ka fase ga 'Mošomi wa tša bokgabo'). Lentšu le lefelo ga le name le šupa sekgoba sa lefelong eupša le šupa sehlongwa sa lebaka le letelele seo se tšweletšago diprotšeke, babontšhi, diwekešopo goba mešomo ye mengwe (ka ge go fapana le sebopego sa go se fetoge sa moletlo).

1. MATSENO

Bokgabo bja go thwalwa ke lekala leo le laolwago ke dikamano. Bašomi ba tša bokgabo, bahlokamedi ba tša bokgabo, dikalari, bahlomi ba tša bokgabo, basepediši le bašomi ba bangwe ba bantši ba tša bokgabo ka moka ga bona ba na le bokgoni bjo bo fapafapanego bjo bo tsenyago letsogo go dira gore lekala la bokgabo bja go thalwa go ba lefelo la mafolofolo. Mafelong ka moka, mabokgoni a a nyaka bokgoni bja ba bangwe gore a kgone go šoma – re amana ka mafapha ao a fapafapanego. Dikalari di hloka bašomi ba tša bokgabo bao ba hlokago mafelo a tša bokgabo ao a ikemego ao le ona a hlokago dimuseamo tšeo le tšona di hlokago balaodi ba tšona gomme tšona di hloka bahlomi ba tša bokgabo bao le bona ba hlokago bašomi ba tša bokgabo le ka go le lengwe. Batho ba ba fapafapanego ka moka ba beeditše ka go kgolo, ka maatlafatšong le ka tlhabollong ya bokgabo bja go thalwa bjo ka moka ga rena re bo nyakago le go bo hloka gore re tšwele pele le go atlega.

Maikemišetšo a tlhahli ye ke go nolofatša dikamano tše tilego, tše kaone le tša tekatekano ka gare ga bokgabo bja go thalwa, dikamano tše di phetšego gabotse ka gare ga bokgabo bja go thalwa, ka nepo ya go thekga kgolo ya bjona le tlhabollo. Tlhahli ye e ngwadilwe go hlohleletša le go nolofatša dikamano tše kaone le maikarabelo a bohle ka ga ka fao re šomago mmogo. Maikemišetšo e bile go akaretša makala a mantši a bokgabo bja go thalwa ka fao go ka kgonagalago ka ditsela tšeo di phatlaletšego ka fao go kgonagalago.

Tšeo o ka di hwetšago ka mo gare ga tlhahli ye ke melawana ya maitshwaro a makaone ao bašomi ba tša bokgabo ka moka ba bokgabo bja go thalwa ba swanetšego go e bala, ba e ahlaahle le go tšea sephetho sa gee ba le gore maemo a itšego a ka phethagatšwa bjang. Mabakeng a mangwe – a go swana le khopiraete le tokologo ya polelo – molao o laela seo se swanetšego go dirwa. Mabakeng a mantši le ge go le bjale, dikagare di laela seose swanetšego go dirwa, le gore ke eng seo se šišinywago kudu. Ka maemong le ka dikamanong tšeo di laolwago ke molao, bašomi ba tša bokgabo ka moka ba na le tokelo ya go tšea sephetho sa ka fao ba kgethago go diriša dikagare tša tlhahli ye. Tlhahli ye e ikemišeditše go kgontšha bašomi ba tša bokgabo go tseba maemo a makaone ao a ka kgonagalago (goba motheo), le go tseba ka bobona gore dikgetho tša bona ke dife, ka fao go ka rerišanwago ka tšona, le melawana yeo e ka dirišwago. Tlhahli ye e swanetše go maatlafatša bašomi ba tša bokgabo ka moka ka lefapheng la bokgabo bja dithalwa go tšea diphetho ba na le tsebo. Mabakeng a mangwe, tlhahli e na le tshedimošo ka ga dipoelo tše di emetšwego (ke gore mekgwa ye mekaone ga se molawana, gomme bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go tšea diphetho ba na le tsebo gee ba ba nyaka go latela melawana, mekgwa ye mekaone, goba ba šitelege ka tsela ye nngwe).

Tlhahli e arotšwe ka dikarolo tše šupa gomme yona e thoma ka matseno le setatamente sa kamano le maemo ao tlhahli e šomago ka ona. Dikarolo tše di latelago tše pedi di akaretša mošomo o montši wa bokgabo bja go thalwa. Karolo ya 3 e mabapi le mekgwa wa mošomo ye e sego ya kgwebo – e lego mošomo wo o sa hlohleletšwego ke go hwetša letseno go tša kgwebo eupša o hlohleletšwego ke maikemišetšo a tša bohlale, a boitlhamelo goba a dikgopolo. Se se akaretša mafelo a go swana le dikalari tša go sepetšwa ke mmušo le dimuseamo, mekgatlo ye e sa dirego letseno, dikgoboketšwa tše dingwe, le dilo tše di sa rekišwego goba protšeke ye e sa dirego letseno le mafelo a dikalari. Se akaretša ditiragalo tša go swana le meletlo ye e sa dirego letseno, diprotšeke tša lebakanyana, diwekešopo le dipontšho. Karolo ya 3 e hlagiša ditlhahli tša ka fao bašomi ba tša bokgabo, ditiragalo le mafelo a swanetšego go šoma ka gona ka gare ga motheo wa maikemišetšo a tšona ao a lebišitšwego – kudukudu ka ge ditiragalo le dikgoba tše di ikemišeditše go hlabolla bokgabo (sebakeng sa letseno), le gore

ditiragalo le mafelo a mantši a šitišwa ke tlhoklego ya ditekanetšo tše di lekanego le bokgoni bjo bo hlaelelago. Ka gare ga motheo wo, ditlhahli tše di šoma ka dilo tša go swana le inšorentshe, dikamano le setšhaba, dinamelwa, bjalo bjalo, ebile di šišinya gore ke setheo sefe (tiragalo, lefelo goba mošomi wa tša bokgabo) seo se swanetšego go rwala maikarabelo go karolo efe ya kamano. Karolo ya 4 e hlagiša melwana yeo lebanego kudu le go rekišwa ga mešomo ya tša bokgabo, ebile e šoma kudukudu go dikalari, dipontšho, ditaetšo le go mafelo ao go ona bašomi ba tša bokgabo ba rekišago mešomo ya bona ka bobona. Dikarolo tše ntši tša dikamano di šoma ka Karolo ya 4 – go swana le dinamelwa le inšorentshe – di sepelelana le tše di lego ka go Karolo ya 3. Go realo go ra gore, ka go Karolo ya 4, re šoma ka maitshwaro a makaone a go amana le sebopego sa tša kgwebo sa kamano, kudukudu le melawana ya kemedi ya kalari ka botlalo, yeo e šomago ka go fapana le dikamano tša nakwana le tša lebakanyana ka go tša bokgabo.

Karolo ya 5 e mabapi le mošomo wa bašomi ba tša bokgabo le bao ba šomago ka seeming sa seprofešenale go akaretšwa ka ditiragalong le ka mafelong ao a agetšwego bokgabo bja go thalwa, go diragatša le taetšo. Sehlakanyi sa ditefišo ka botlalo se filwe go hlahla dihlongwa tša kgwebo tša go swana le dikalari le mekgatlo ya go se dire letseno le dikhamphani mabapi le maitshwaro a makaone go tša ditšhelete ao a dirišwago mabapi le tefelo ya ditefišo, pušetšo ya ditšhelete, le go obamela motšhelo, gareng ga tše dingwe.

Karolo ya 6 e hlagiša ditlhahli tša go bapatša, setšhabeng le dikamano tša setšhaba, le kgašo yeo e gašago kudu ka bokgabo bja go thalwa. Karolo ye e mabapi le kgokagano ye e nago le maikarabelo go setšhaba sa tša bokgabo le mešomo ya bokgabo, le ka fao kgokagano ya mohuta woo e swanetšego go fapana go eya ka tiragalo goba lefelo. Karolo ya 7 e mabapi le merero ye bohlokwa ya ditokelo tša bašomi ba tša bokgabo, go akaretšwa maitshwaro a makaone a Ditokelo tša Thoto ya Bohlale le a Tokologo ya go Bolela. Karolo ye e beetšwe melao – gomme e tlo fetoga mabapi le metheo ya melao ka ge melao ye meswa ya khopiraete e tlišwa Palamenteng ka nako ya go ngwala tlhahli ye. Se bohlokwa ke gore bontši bja karolo ye ke matseno gomme mabakeng a mangwe e ka nyaka go rerišana ka tlaleletšo ka semolao mabapi le dintlha tše dingwe tše di hlakahlakanego tša ditokelo tša bašomi ba tša bokgabo.

Makala ao a šomago ka melao a lekotšwe gomme a dumeletšwe ke ditsebi tša molao bao ba diriulego seo ka tshenyegelo ya bona. Sengwalwa se se sepetše ka dikgato tše ntši tša ditherišano, ka lefapheng la bokgabo bja go thalwa ka botlalo, le ka go laletša batho bao ba nago le tsebo le botsebi bjo bogolo bja makala a itšego. Dikagare tša tlhahli ye di a kwešišega ebile di sepela le mabaka ka nako yeo se bego se gatišwa – ka Agostose 2016. Le ge go le bjale, dikarolo tše dingwe tša Sengwalwa se di tla fetwa ke nako mafelolong, goba di tla swanelwa ke go bušeletšwa, ebile go bohlokwa gore batho ba lekole dikagare tša sona kudukudu, phetošo ya melao le dilo tše dingwe di ka fetošwago ge nako e dutše e sepela.

Dikarolo tše ntši tša tlhahli ye di a swana ebile di a amantšhwa. Ka nepo ya go dira gore tlhahli ye e be ye kopana le go fihlelelwa, re kgethile go se bušeletše dikagare mabakeng ka moka. Dipalopalo ka morago ga tlhahli ye di fana ka dintlha tša mabapi le tlwaetšo ya maitshwaro a mehuthuta ao a akareditšwego.

Tlhahli ye e a hwetšagala go ka balwa ge diprotšeke, ditshepedišo le dikamano di tšwelela. E hwetšwa gape ke bašomi ba tša bokgabo bao ba šomago ka ditiragalo le mafelo ao a šetšego a šoma ka tša bokgabo bao ba ka ratago go rulaganya, go beakanya leswa le go fetošwa maitshwaro a bona go ba a makaone. Kholofelo ya rena ke gore tlhahli ye e šoma bjalo ka sefala sa dipoledišano le go rerišana ka ga ka fao re, bjalo ka mekgatlo ya mehuthuta, dikhamphani, dihlopha le batho, kgethago go šoma ka gona, le ka ga mešomo yeo re iponago re le ka go yona ka lekaleng la bokgabo bja go thala ka kakaretšo.

2. SEEMO SEO KA SONA MELAWANA YA MAITSHWARO A MAKAOONE A ŠOMAGO: THUŠO YA BOHLE, KHOLEGO LE TSHENYEGELO

Mathomo a sengwalwa se ebile kgopolo ya Thušo ya Bohle. Maikemišetšo ka go gare ga tlhahli ye ke go fana ka tlhathollo mabapi le melawana ya seprofešenale ka go bokgabo bja go thalwa ka nepo ya go fa batho ka moka tsebo le ditlabele tša maitshwaro a makaone a bohle ka mo lefapheng le.

2.1. Maikemišetšo a Kholego ya Bohle

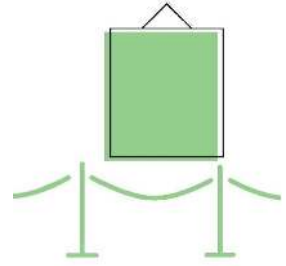
Phapano ye kgolo ya ditiragalo le mafelo, le ka fao a šomišwago ka gona, le ka fao a thušwago ka ditšhelete ka gona, e ama ka fao bašomi ba tša bokgabo le ditiragalo gob aka fao mafelo ao a dirišanago ka tša bokgabo le ka ditšhelete. Maikemišetšo a bobedi tiragalo le/goba lefelo, le mošomi wa tša bokgabo, e swanetše go ba ya kholego ya bohle. Ga go yo a ka holegago ka ntle le go diriša yo mongwe, gomme bobedi di tla holega go kamano ye.

2.2 Seemo sa Tshenyegelo ya Bohle

Dikarolo tša lekala le ka moka (mafelo, ditiragalo, bašomi ba tša bokgabo le ba bangwe) di beeletša nako, maatla le tšhelete go phethagatša tiragalo, pontšho goba mošomo wa bokgabo setšhabeng. Mokgathatema yo mongwe o raloka tema ye e fapanego, go thoma ka tšweletšo ya mošomo, go fihla go bolaodi bja ditiragalo le mafelo, go fihla go metheo ya dikgopolo le ya tlhokomelo ya tša bokgabo fao e lego gore mešomo ya boitlhamelo e a ahlaahlwa le go rerišanwa ka yona. Mošomo wo ga o beele tše dingwe ka ntle, gomme nako, maatla le methopo ye e beeditšwego e na le seabe go bao ba kgathago tema ka moka.

2.3. Re ikemišeditše bokamoso bja go ya go ile

Le ge re lemoga seemo sa bjale sa ditšhelete seo se nago le mapheko ka lekaleng la tša bokgabo ka Afrika Borwa, Sengwalwa se se hlagiša seo intasteri e swanetšego go nyaka go se phethagatša. Ditlhahli di ikemišeditše go tšwetša pele maitshwaro a makaone gore monyetla wa godimodimo wa bohle o fihlelelwe le gore lekala le le tšwele pele go ya go ile. Sengwalwa sa maitshwaro a makaone sa go swana le se se swanetše go bea melawana ya bosetšhaba. Se bohlokwa ke gore, se ka ba setlabele sa tlhohleletšo ya melawana le phethagatšo ya yona. Fao e lego gore ditiragalo, mafelo, le bašomi ba tša bokgabo ga ba kgone go fihlelela melawana ya maitshwaro a makaone, go holofelwa gore sengwalwa se se tla šomišwa bjalo ka seo se hlohleletšago dipoledišano le kgolo le gore, bonyane, re ka kgona go tšea diphetho re na le tsebo ka ga ka fao re nyakago go šoma ka mošomong wa rena ka moka.

3. MAFELO LE DITIRAGALO TŠE E SEGO TŠA KGWEBO

Mafelo le ditiragalo tše e sego tša kgwebo ke dipontšho, meletlo, mekgatlo le dihlongwa tšeo di se nago le kholego ya tša kgwebo bjalo ka maikemišetšo a tšona a motheo. Tše dingwe tša tšona di na le kgonagalo ya go dira tšhelete bjalo ka karolo ya lenaneo la tšona, gomme di ka ba le balekane ba tšona ba tša kgwebo le dikamano, k age sebopego sa bokgabo bja go thalwa ke gore dikamano tše di ka se bonagale gabotse. Le ge go le bjale, maikemešetšo a karolo ye ke go fa ditlhahli tše go bašomi ba tša bokgabo le bakgathatema ka mošomong wa seprofešenale wo o dirwago ka fase ga maemo ao a sa dirego letseno.

Karolo ye e hlokometše kholego ya setšhaba ka fao mafelong le ditiragalong tšeo, e hlokometše mellwane ya ditekanyetšo ye e ka bago gona, gomme ka go bea se ka monaganong, e beakanya maitshwaro a makaone a dikamano tša seprofešenale ka moka tše di šomago tšeo go ka itemogelwago tšona. Se bohlokwa ka mo karolong ke gore mafapha a bohlokwa a a tišetšwa mo e lego gore maitshwaro a makaone ga a phethagatšwe, mo lebakeng le, molawana goba molaotshepetšo, o akareditšwe ka nepo ya go hlohleletša le go maatlafatša bakgathatema gore ba šomele go fihlelela maitshwaro a makaone ao a amogelelegilego maemong a boditšhabatšhaba.

3.1. MEHUTA YA MAFELO LE DITIRAGALO TŠE E SEGO TŠA KGWEBO

Mafelo le ditiragalo tše e sego tša kgwebo ga di na maikemišetšo a go dira letseno. Le ge e le gore mafelo le ditiragalo tše di ka tsenela ditiro tša kgwebo nako le nako, di bona mabaka a gore di be gona e le a maikemišetšo a mehutahuta ka ntle le go dira kgwebo. Dikgoba tše ka tlwaelo di ngwadišitšwe bjalo ka dikhamphani tša go se dire letseno goba bjalo ka mekgatlo ya go se dire letseno (NPC goba NPO), eupša di ka akaretša ditiragalo tša go swana le dipontšho tša bokgabo bjo bo hlokometšwego, meletlo, ditiragatšo le ditekodišišo tšeo di thekgwago ka mašeleng a mmušo le go hlohleletšwa ke maikemišetšo ao a sego a tša kgwebo.

3.2. DITŠHIŠINYO TŠA MAITSHWARO A MAKAOONE TŠA DIPONTŠO TŠA BOKGABO TŠE DI HLOKOMETŠWEGO LE DITIRAGALO/MELETLO

3.2.1. MOLAWANA

Bjalo ka tlhahli go bašomi ba tša bokgabo, go bašomi, le go makgotla a balaodi, mafelo goba ditiragalo tše di thekgwago ka ditšhelete tša mmušo di swanetše go ba le dingwalwa tšeo di hwetšagalago setšhabeng tšeo di fanago ka tshedimošo ye e nepagetšego le ya go hloka sephiri ka ga melawana ya tšona mabapi le dipontšho le ditiragalo tše di amegago, tefo ya ditefišo le dithulaganyo dife goba dife tša go abelana ditshenyegelo. Melawana ye e swanetše go ba gona gore e fela e balwa ke bašomiši/bašomi ba yona ba ka mehla gomme e swanetše go mpshafatšwa kgafetšakgafetša. .

3.2.2. DIKONTERAKA GOBA DITUMELELANO TŠE DI NGWADILWEGO

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Dikonteraka ga se selo seo se dirwago ka mehla ka bokgabong bja go thalwa ka Afrika Borwa, kudukudu ka dikalaring. Le ge e le gore ke maitshwaro a makaone ka diintastering tše ntši, ebile di šišinywa kudu gore di šomišwe ka mo tlhahling ye, bašomi ba tša bokgabo

ba swanetše go lemoga gore maitshwaro a a makaone a sa swanetše go phethagatšwa ka kakaretšo.

Konteraka goba tumelelano ya pontšho ye e ngwadilwego gareng ga lefelo lgoaba tiragalo le mošomi wa tša bokgabo e swanetše go šomišwa.

Ge go se na konteraka, motho yo a amegago a ka ngwala dipeelano tšeo go dumelelanwego ka tšona gomme a fa motho yo mongwe yo a a amegago khopi ye e saennwego. Ka go amogela dipeelano tša tumelelano tše di ngwadilwego, bobedi bao ba amegago ba ka bonwa gore ba amogetše gore dipeelano di rerišanwe ke batho bao ka bobedi.

Diphetošo go konteraka goba go tumelelano efe goba efe di swanetše go ngwalwa ge fela go dumela bao ba amegago ka moka.

Dikonteraka le ditumelelo ka moka:

- Di swanetše go dira gore dikemelo tša bao ba amegago ka bobedi di kwagale, go akaretšwa mešomo le maikarabelo a yo mongwe le yo mongwe yo a amegago.
- Di swanetše go laetša matšatšikgwedi, lefelo le thaetlele ya tirafalo, gammogo le go felelwa ke nako ga tumelelano.
- Di swanetše go akaretša lenaneo la mešomo ya bokgabo ka botlalo leo le nago le dintlha, go akaretšwa mantšu ao a nyakwago a khopiraete le mantšu ka ga motho wa bokgabo, gammogo le ditshepedišo tša tumelelo ya thekišo ka sengwalwa sefe goba sefe seo se ngwadilwego bjalo ka karolo ya pontšho.
- Di swanetše go fa tšhelete le letšatšikgwedi leo ka lona tefelo ya tšhelete/ya ditšhelete e ka emelwago ka lona.
- Di swanetše go akaretša dinako tša go tliša ga mošomo wa bokgabo le dingwalwa ka moka tša thekgo (diswantšho, ditatamente, Dikanegophelo goba ditaodišophelo).
- Di swanetše go bolela thwii ka ga ditsebišo tša ba kgwebo, maikarabelo a yo mongwe le yo mongwe yo a amegago ka dikamanong tša kgašo (bona Kgašo ya tša Bokgabo, Karolo ya 6).
- Di swanetše go hlagiša maikarabelo a ditshenyegelo le ditshenyagalelo.
- Di swanetše go bolela ka ga Ditokelo tša Bohlale bja Thoto (IPR).
- Di swanetše o akaretša Temana ya Tharollo ya Dithulano (DRC) yeo e sepelelanago le melawana le ditshepedišo tša ditherišano, tša poelanyo, goba tša bonamodi tšeo di filwego go ya ka melao ya Afrika Borwa.

Sebakeng sa ge e le dilo tša bokgabo tše di kgoboketšwago, ditumelelano di swanetše go tsenelwa le batho ka moka bao dilo tša bokgabo di kgoboketšwago go bona ebile di swanetše go hlagiša ka fao go rerišana le bao dilo di kgoboketšwago go bona go tlogo dirwa ka gona (go fa mohlala, maikarabelo a poledišano, go tšea diphetho, go tsebega ga tšona, ditšhelete, bjalobjalo).

Ditiragalo/mafelo a swanetše go hlokomela dikonteraka tša batho ba boraro le maitshwaro a makaone ka gare ga tšona. Sebakeng sa ge lefelo le swarela tiragalo ye e rulaganywago ke motho wa boraro, ditlamego le maikarabelo ao a sepelago a nnoši a lefelo goba a tiragalo ye nngwe le ye nngwe a swanetše go fiwa ka go diriša konteraka goba tumelelano gareng ga batho bao ba amegago. Maikarabelo a go tsebega, go tsenya ka khathalokong, ditaletšo, ditefišo, inšorentshe, merwalo, motšhelo wa tlhokomelo, bjalobjalo, a swanetše go fiwa ka go ngwalelwa bakgathatema ka moka le bao ba amegago.

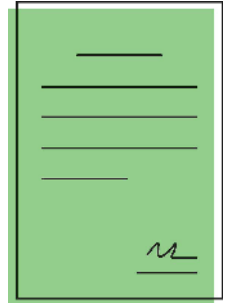
Ditiragalo/mafelo a swanetše go akaretša ditshenyegelo ka moka tša pontšho, go akaretšwa ditshenyegelo tša kwalakwatšo, go bula le dikamogelo tše dingwe, go sepetša mošomo wa bokgabo, le go hloma mafelo a dipontšho. Ka fao ditshenyegelo tše di fihlelelwago ka gona go swanetše go rerišanwa.

Tshenyegelo efe goba efe go mošomi wa tša bokgabo e swanetše go rerišanwa ke mošomi wa tša bokgabo le tiragalo/ lefelo leo e sa le ka pela, gomme e ngwalwe bjalo ka karolo ya konteraka goba bjalo ka karolo ya tumelelano ya go ngwalwa. Ge thulano e tšwelela ka lebaka la go tshela mabaka afe goba

afe a konteraka, setlwaedi ke gore bao ba amegago ba dumela go rarolla bothata bjo ka go rerišana.

Ge ditherišano di ka pala, setlwaedi ke gore bao ba amegago ba tla leka go diriša mekgwa ya tša poelanyo. Ge mekgwa ya poelanyo e pala, thulano e tla tšeelwa sephetho ke ba bonamodi. Ditshepedišo tša kgorotsheko di tšea nako, di a nanya ebile di a tura. Go kaone go leka go rarolla mathata ka go rerišana, ka poelanyo le bonamodi.

O kgopelwa go ya go artright.co.za go hwetša tshedimošo ka botlalo mabapi le ditherišano, poelanyo, le bonamodi.

3.2.3 TEFO YA DITEFIŠO LE DIPUTSELETETŠO

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Ditefišo le diputseletšo tša mošomo wo o bontšhitšwego dipontšhong tša go se rekiše, ge mošomo e se karolo ya kgoboketšo, ke maitshwaro a boditšhabatšhaba a maemo. Le ge go le bjalo ka Afrika Borwa, maitshwaro a ga se a dumelelwe ka botlalo. Se ke ka baka la bonnyane ditekanyetšo tše di kgaoleditšwego bjalo ka dimusiamo tša setšhaba le dikalari, le ge go le bjalo mafelo a mantši a go se dire poelo ago ba le ditekanyetšo tše nnyane a lek kamaatla go dira tlhagišo ya ditefišo le diputseletšo.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go lefelewa tefišo ya go šomiša mošomo wa bokgabo dipontšhong tše mo dipontšhong tše di hlokometšwego, tša setšhaba tša go se rekiše gomme ditefišo di swanetše go dirwa bohlokwa go lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete le ditekanyetšo. Ditšhete tseo di lefelwago di laetšwa go ya ka tekanyetšokakaretšo gomme mo go ditekanyetšo tše nnyane, diputseletšo tše tše di kgaoleditšwego di swanetše go lefelwa.

Mo mabakeng a tšeo di kgobokeditšwego, le fao e lego gore tekanyetšo e a dumela, ditefišo ka kakaretšo di swanetše go ba godingwana go bašomi ba tša bokgabo ba go šoma mmogo go e na le ba go šoma ka noši.

Bakeng sa lenaneo la tlaleletšo, tiragalo go ba lefelo leka lefa ditefelo goba diputseletšo bakeng sa ditirelo tša mohlakanelwa tše bjalo ka diwekešopo, ditekoditšišo, le ditshenyagalelo tša maeto a matelele.

Go mehuta ye mengwe ya dipontšho (yeo e amanago le diphadišano goba mošomo wa bokgabo wa baithuti le tšeo di hlongwago), mafelo ao a thekgwago ka mašelang a setšhaba a swanetše go hlama melawana yeo e hlalošago gabotse mabaka ao katlase ga wona ditefelo di tlogo lefelwa goba go se lefelwe, ka fao seemo sa tefelo setlago laetšwa ka gona, le gore ke mang yo a nago le maikarabelo a go dira tefelo ge maloko a boraro a amega tiragalong. Go ditiragalo tše bjalo ka dipontšho tša baithuti tikologong tša thuto goba go dihlongwa tša bokgabo bja setšhaba, gantši ga go lefišwe.

Bašomi ba tša bokgabo ba na le maswanedi a go bea maka a tšweletšo ya diswantšho ya mošomo wa bona wa bokgabo, go akaretšwa le tefo ya ditefišo tša laesentshe go e na le 'monyetla wo o lekanego' le ditokollo tše dingwe ka tlase ga Molao wa Khophiraete. Le ge go lebjalo, bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go rerišana le go dumela ka go ngwala ditefišo tša go beela thokoge ditšhomišo tše itšego tša mošomo wa bona wa bokgabo di ka hlokagala go dira gore diragalo e phatlalatšwe.

Ge lefelo (kalari gobe lefelo le lengwe) le kgopela mošomi wa tša bokgabo go hlama mošomi wa bokgabo goba mošomo wa pontšho, mošomi wa tša bokgabo a ka ba le maswanedi a tefišo ya mošomo wa gagwe, tshenyagalelo ya didirišwa le ditshenyagalelo tše dingwe (di ka laetšwa bjalo ka Tefišo ya Modiragatši, Tefišo ya Mongwadi, Tefišo ya Mošomedi wa tša bokgabo, Tefišo ya Pontšho goba Tefišo ya Kgopelo ya go hlama di fapana le Tefišo ya Mokitlana, lebelela Sebaledi sa Ditefišo, Karolo ya 5.2.1). Mo seemong se, peakanyo ya nako goba tiragatšo ya tefoe swanetše go akaretšwa ka go konteraka goba tumelelano. Ge e le mabapi le ditlhamo, tefelo ye aroganego ya tlhamo e ka lefelwa go mošomedi wa tša bokgabo ge e le gore tlhamo e itshepile go mebotlolo le ditlhamo ka botlalo.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go lefelwa tefelo ya mohlokamedi wa tša bokgabo bakeng sa go fa kgopolo, taolo le kgokaganyo ya pontšho, ntle le ge e le gore ba gola khomišene go dithekišo. Ditshenyagalelo tša tlaleletšo di tšeo di itemogelwago ke mohlokamedi wa tša bokgabo, tše bjalo ka tša dinamelwa, kgokaganyo, inšorentshe, di swanetše go bušetšwa ke tiragalo goba lefelo. Se se sewanetše godumelelwa ka go ngwalwa.

Tumelelo eswanetše go laetša ge e ba tefelo ya mohlokamedi wa tša bokgabo e akaretša metšhelo ya khathaloko go tšwa go mohlokamedi wa tša bokgabo. Metšhelo ya khathaloko e swanetše go akaretša ditefišo godimo ga ditefišo tša mohlokamedi wa tša bokgabo tšeo go dumelelnwego ka tšona.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go lefelwa tefišo ya mongwadi go dingwalwa dife goba dife tšeo di hlametšwegogo gatišwa (godimo ga ditatamente tša modiragatši goba mohlokamedi wa tša bokgabo). Bašomi ba tša bokgabo gantši ba lefelwa ka lentšu ka lentšu. Tiragalo goba lefelo le mongwadi ka bobedi ba swanetše go hloma kelo ka lentšu ka lentšu ka go boloka maitshwaro a makaone a Kgatišo, Karolo ya 6. Palomoka ya letšu ka lentšu le botelele bja sengwalwa boswanetše go dumelelwa ka go ngwalwa. Kelo ya iri ka iri e swanetše go dumelelanwa go nyakišišo ye nngwe le ye nngwe ya tlaleletšo goba nako yeo e senywego ge go dirwa dipoledišano le bakgathatema.

Ditiragalo le mafelo a ka ntšha ditšhelete tšeo di dumeletšwego tše bjalo ka PAYE go tšwa go ditefelo tšeo di lefelwago go bašomi ba tša bokgabo. Diphokotšo dife goba dife di swanetše go boledišanwa ka go ngwalwa gomme tiragalo goba lefelo le swanetše go fa setlankana sa megolo le IRP5.

Go hwetša tshedimošo ka botlalo mabapi le go balela ditefišo tša mošomedi wa tša bokgabo, kakgopelo lebelela please Sebaledi sa Ditefišo, Karolo ya 5.2.1.

3.2.4. DITSHENYAGALELO TŠA TŠWELETŠO

Tumelelano e swanetše godirwea pelega pontšho go bona ge eba tiragalo goba lefelo le tla akaretša ditshenyagalelo tša tšweletšo.

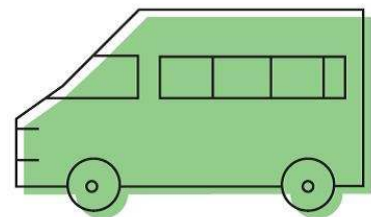
Ge e le gore tiragalo goba lefelo le na le maemo a pontšho (go fa mohlala, setaele goba mokgwa o itšego wa go freima), tiragalo goba lefelo le tla akaretša tshenyagalelo yeo.

Ge e le mabapi le mošomo wo o kgopetšwego ke tiragalo goba lefelo, tiragalo goba lefelo le swanetše go aba tekanyetšo ya tšweletšo godimo ga ditefišo. Mo mabakeng a bjalo, ditshenyagalelo tša tlaleletšo godimo ga tšeo tša mošomo wo o tšweletšwago di swanetše go dirwa ka go kwagala ka go ngwalwa. Mo mabakeng a mangwe ka moka, bašomi ba tša bokgabo and ditiragalo goba mafelo a swanetše go dumelelana ka go ngwalwa ditshenyagalelo tša go abelana.

3.2.5. DINAMELWA

Morulaganyi wa lefelo goba tiragalo o swanetše go lefela inšorentshe ya merwalo le tshepetšo le inšorentshe ya mešomo ya bokgabo go ya le go tšwa go tiragalo goba lefelo mabakeng a tshepetšo ya menabo ye metelele, le bakeng sa mešomo ye megolo goba ye boima. Bakeng sa mešomo ye mennyane goba menabo ye mekopana, dipeano di swanetše go rerišanwa magareng ga bakgathatema gomme tša dumelelanwa ka go ngwalwa.

Mafelo, ditiragalo le bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go šomiša dikhamphani ta dilotšistiki tšeo di tšhepagalago mogosepetšeng bokgabo.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go fa ditaetšo ka botlalo tša go rulaganya fao se se tlogo thuša tsharo ye e bolokegilego ya mošomo wa bokgabo.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go rulaganya mošomo wa bokgabo ka tlhokomelo bakeng sa

senamelwa ka ntle le ge se adimilwe go tšwa go leeto le le tseneletšego, fao e lego gore morulaganyi wa leeto o swanetše go dira dithulaganyo tša go rulaganya mošomo.

Ge e le gore bašomi ba tša bokgabo ba hloka go sepela bokgole bjo botelele, leeto le bjalo le swanetše go gofela ke tiragalo goba lefelo fao tekanyetšo e dumelago. Mafelo le ditiragalo a swanetše go ba le melawana ya go laetša maemo maeto (go fa mohlala, difofane tša maemo a ekhonomi kgahlanong le kgwebo, maemo a marobalo bjalo bjalo).

Tumelelo ya peleng e swanetše go dirwa ka matsatšikgwedi a phihlišo le go buša.

3.2.6. TLHOMO

Tiragalo goba lefelo di swanetše go fihlelela tshenyagalelo ya go hloma mošomo wa bokgabo ntle le ge e le gore se gabotsebotse ke bothata goba ga se a tlwaelega. Mo maemong a bjalo, tshenyagalelo le dinyakwa di swanetše go go rerišanwa le go dumelelanwa ka go ngwalwa le mošomedi wa tša bokgabo (go akaretšwa kgonagalo ya tshenygo go Tiragalo goba lefelo ka nako ya tlhomo le pontšho ya mosomo wa bokgabo). Pego ya peelano go tiragalo goba lefelo pele le ka morago ga tlhomo e ka hlokagala.

Tshenyagalelo ya pušetšo ya ditseno ka morago ga tlošo ya tlhomo e swanetše go dumelelwa ke tiragalo goba lefelo. Ge e le gore go na le tshenyoye e sa holofelwago, yona e swanetše go go šireletšwa ke tiragalo goba lefelo, go ba ka inšorentshe ntle le ge e le kgahlanong le konteraka.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go netefatša gore tiragalo goba lefelo e na letshedimošo ka moka ye e hlokagalago go hloma ka nepagalo mošomo.

Mešomo ye nmengwe ya bokgabo goba bašomi ba tša bokgabo b aka hloka gore tiragalo goba lefelo le fe sehlopha sa ditsebi sa tlhomo le didirišwa. Mo mabakeng a bjalo, ditshenyagalelo le dilotšisiki swanetše go dumelelanwa ka go ngwalwa.

Tumelelo ya peleng e swanetše go dirwa go bona ge eba mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go hlagiša tlhomo of the mošomo wa bokgabo.

3.2.7. MOŠOMO LE TLHOKOMELO

Tiragalo, lefelo le morulaganyi o swanetše go šomiša bothakga le tlhokomelo ye e kwagalago ge a šogana le, boloka, bontšha, rulaganya le go sepetša mošomo wa bokgabo, le go dumela go aba mekgwa ya maleba ya pontšho, thireletšo, mabone, thibelo ya mollo le ditaolo tša tikologo.

Tiragalo goba lefelo le na le maikarabelo a mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo le pontšho mola di le ka tlhokomelong ya tiragalo goba lefelo.

Tiragalo goba lefelo le na le maikarabelo a tšhireletšo, thibelo ya mollo, le maemo a mangwe a tikologo a bjalo ka themphereitšhara le taolo ya monola. Ditaetšo le ditaolo di swanetše go dumelelanwa pele ga go neela mošomo.

Fao mošomo e lego wa lebakanyana (go fa mohlala, lebakanyana ka tlhago goba go itshwenya), maikarabelo a tlhokomelo goba tahlo ya dikarolwana tša mošomo a swanetše go dumelelanwa ka go ngwalwa ke mošomedi wa tša bokgabo le tiragalo goba lefelo pele ga pontšho.

Rasiti ya tumelelo ya tshwaro e swanetše go šomišwa ge mošomo wa bokgabo o tlogelwa go tiragalo goba lefelo goba gokhamphani ya bobolokelo ka mabaka a go boloka fela. Mošomo o ka se bontšhwe, wa tšewa diswantšho goba wa šomišwa tiragalo goba lefelo ka mabaka afe kapa afe a kgwebo mola o le ka bobolokelong.

Go kgontšha phihlelelo ya setshaba ya mošomo wa bokgabo, tiragalo goba lefelo le swanetše go rwala maikarabelo a go netefatša gore didirišwa tša theknikhale, mabone le ditaolo tša themphereitšhara di a

šoma ka diiri tšeo go dumelelanwego ka tšona.

Go mešomo ye meswa ya kgašo/ditšithale tiragalo goba lefelo le swanetše go šogana le ditšhitego gabotse le go tsebiša mošomedi wa tša bokgabo ka ga diphošo ge bothata bo swanetše go lokišwa ka thušo ya mošomedi wa tša bokgabo.

Tiragalo goba lefelo leo le dirago pontšho le swanetše go lekola mošomo wa bokgabo le gongwala fase maemo a sona ge ba fihla, go ela hloko boleng bja inšorentshe le dinyakwa dife kappa dife tša pabalelo tše di kgethegilego.

Tumelelo go tšwa go mošomedi wa tša bokgabo e a hlokgala ge tiragalo goba lefelo, goba morulaganyi wa pontšho, a rata go freimaleswa goba go mometšaleswa mošomo wa bokgabo. Tiragalo goba lefelo le swanetše go bušetša mošomo wa bokgabo go mošomedi wa tša bokgabo ka freimi ya yona ya peleng goba mometšo ntle le ge go dumelelanwe ka mokgwa o mongwe.

Mo seemong seo e lego gore go bola goba go senyega go bohlokwa gomme go boletšwe semelo sa mošomo wa bokgabo, tshenyego efe kapa efe e tla ba e swanetše go itemogela tokišo goba pušetšo.

3.2.8. INŠORENTSHE

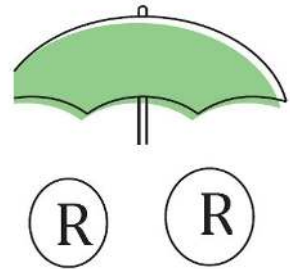
Tiragalo goba lefelo le nalemaikarabelo a go lota inšorentshe ya maleba. Dintlha ka botlalo tša tshireletšo ka moka ya inšorentshe di swanetše go fiwa le go hlalošetšwa ka go ngwalwa mošomedi wa tša bokgabo goba mong wa mošomo, bjalo ka ge tshapedišo ye e swanetšego ge mošomo o ka senyega moola o le ka hlokomelong ya tiragalo goba lefelo.

Mesomo e swanetše go hlahlobja ge go gorogwa le go tlišwa go Tiragalo goba lefelo, gammogo le dintlha tša melawana yeo e rekhotilwego ka go Pego ya peelano.

Tiragalo goba lefelo le na letokelo ya go botšiša boleng bjo bo beilwego bja mošomo wa bokgabo, gomme le ka nyaka tekolo ye e ikemegogo tšwa go bonnyane balekodi ba babedi bao ba nago le maswanedi ge e le gore boleng bjo bo laeditšwego bja mabaka a inšorentshe bo bonagala bo le godimo ka mokgwa wo o sego wa kgonthe. Ge tiragalo goba lefelo le šitwa ke go abela inšorentshe, mošomedi wa tša bokgabo goba mong wa mošomo o swaneše should go tsebišwa ka go ngwala.

Ge mošomo wa bokgabo o ka senyega, tiragalo goba lefelo le swanetše go rerišana le moinšori wa lona le/goba mošomedi wa tša bokgabo goba mong wa mošomo wa bokgabo. Sephetso sa gore mošomo wo o senyegilego o tla lokišwa le gore bjang go swanetše go rerišanwa. Tiragalo goba lefelo le swanetše go akaretša tshenyagalelo ya tokišo ntle le ge mošomo wa bokgabo, bjalo ka ge go dumelelanwe peleng ka go ngwalwa, go tla be go hlagišitšwe ka mokgwa wo o thibelago tiragalo goba lefelo go hlokomela ka botlalo mošomo wa bokgabo (go fa mohlala, ke takatšo ya mošomedi wa tša bokgabo gore mošomo o bontšhwe lefelong la setšhaba).

Ge tshenyego e ka ba ya go se lokišege, mošomedi wa tša bokgabo/mong o swanetše go lefelwa ka botlalo tefišo ya yeo e inšorilwego ya mošomo wa bokgabo le, ge moinšori a dumela, mošomo wo o senyegilego wa bokgabo o swanetše go bušetšwa go mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi).

Mošomo wo o bolokilwego go tiragalo goba lefelo pele goba ka morago ga tiragalo o swanetše go tšwela pele go inšorwa go fihla ka nako ye o tlošwago tlhakomelong ya tiragalo goba lefelo.

Tiragalo goba lefelo le swanetše go dira bonnete bja gore na le inšorentshe ya maikarabelo a setšhaba, le go obamela dikopano tša setšhaba le ditshepedišo tša tšhoganetše.

3.2.9 DITHEKIŠO MAFELONG AO E SEGO A KGWEBO

Dinyakišiso mabapi le thekišo tšeo di hlagagomo go pontšho ye e sego ya thekišo e swanetše go laetšwa ke morulaganyi wa tiragalo/lefelo/ mohlokamedi wa tša bokgabo/pontšho go mošomedi wa tša bokgabo goba morekišetši wa moemedi wa mošomedi wa tša bokgabo, kemedi goba kalari.

Ge e le gore sehlongwa ke se e sego sa kgwebo ka maikemišetšo, tefo ya khomišene e ba ya fase go e na le maemo a ditiragalo goba mafelo a kgwebo.

Dihlongwa tša setšhaba gantši ga di rekiše mošomo. Mo mabakeng a a arogilego, bjalo ka dipontšho lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete, khomisene e swanetše go ba tlasenyana go e na le maemo ao a lefelwago go dipontšho tše e sego tša kgwebo.

Melao ka moka ya thekišo, go akaretšwa le ditheko le dikgatišo fao go hlokagalago, di swanetše go dumelelanwa ka go ngwalwa pele ga tiragalo.

Ka tiragalo ya thekišo ya mošomo wa bokgabo, thomelo ya lenenotheko, phihlišo le tefelo go mošomedi wa tša bokgabo gantši ke maikarabelo a tiragalo goba lefelo. Tefo e swanetše go dirwa ka sebaka se se sa fetego matšatši a 2 a thekišo, goba ya selo seo se swanetšego go tlišwa go goba go amogelwa ke tiragalo goba lefelo, gore ke efe yeo e lego ka pela.

3.3. DITIRAGALO TŠA BODITŠHABATŠHABA

Bontši bja melawana le melaotshepetšo ye e hlagišitšwego le go rerišanwa ka godimo bakeng sa ditirišo tše e sego tša kgwebo di šoma go ditiragalo tša boditšhabatšhaba.

3.3.1. DINAMELWA

Tshenyagalelo ya go romela ka sekepe inšorentshe di swanetše go lefelwa ke tiragalo goba lefelo leo leamogelago. Mo mbakeng a dipontšho tša maeto, tšona di ka frerišanwa ge e le gore pontšho ya maeto e na le tekanyetšo ye e hwešagalago ya go romela ka sekepe inšorentshe.

Ge ditšhelete di ka se hwetšagale go romela ka sekepe mošomo go mošomedi wa tša bokgabo, mešomo (go fa mohlala, dikgatišo tša pontšho ya diswantšho) di swanetše go senywa ka morago ga pontšho, gomme bohlatse bja tshenybo romelwe go mošomedi wa tša bokgabo.

Dithomelo ka moka ka sekepe, senamelwa le dipeakanyo tša inšorentshe di swanetše go rerišanwa ka nako ye botse gape ka go ngwalwa.

Go holofelwa gore mošomo wo o sepelago go rarela le mellwane ya boditšhabatšhaba o tla itemogela taolo ya motšhelo, le gore dibontšhwa di ka no se amogelwe ka naging goba di ka nyaka tiišetšo.

Inšorentshe ya merwalo e swanetše go lefela tshenyagalelo ya tokišo fao e lego gore tseno goba botšo bja mošomo bo thibelwa ka bareki. Tiragalo goba lefelo leo le dirago dithulaganyo tša senamelwa le swanetse go rula maikarabelo a taolo ya tshepedišo ye.

3.3.2 TAOLO YA PHETOŠETŠO

Mešomo ye e rekišwago go kgabaganya mellwane e lebanwe ke dikakanyo tša taolo ya phetošetšo le ditshenyagalelo tša diyantle. Barekiši ba ba dumeletšwego bontši bja bona ba thwetše dipankeng tša kgwebo gomme ba ka rerišanwa go thuša ka ditlamago dife kapa dife tša taolo ya phetošetšo.

Barekiši ba ba dumeletšwego ba swanetše go netefatša gore mošomo ofe goba ofe wa bokgabo wo o išwago dinageng tša ka ntle o kgotsofatša dinyakwa tša melawana maleba ya taolo ya phetošetšo.

3.4 MADULO

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Go na le mafelo a mantši a a fapanego a madulo gomme ga go na maemo a aholofelwago a boditšhabatšhaba a gore ke mangy o a lefago bokae bja karolo bodulo. Madulo a fapana kudu go tšwa go a mangwe gomme bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go netefatša gore ba a kwagala go melao ya bodulo bofe kapa bofe pele ba bo tsenela.

3.4.1. MEHUTA YA MADULO

Ge e le mabapi le bodulo ka taletšo, ditshenyagalelo ka moka gantši di a lefelwa gomme bodulo gantši bo diragala ka gare ga tlhako ye itšego, morero goba sefoka.

Mafelo a badiragatši a bohle a akaretša mokgwa wa go hlopha wa bohle. A mangwe a lefela ditshenyagalelo ka moka mola a mangwe a holofela bašomi ba tša bokgabo go lefela tše dingwe tša ditshenyagalelo.

Dinyakisišo, studio, dikalari tša kgwebo, protšeke le mafelo ao go thewaka dipoelo gantši a holofela pontšho goba tiragalo yeo e tlogo tšweletšwa ka morago bodulo. Dikholofelo ka moka tšeo di amanago e tetelo goba setšweletšwa sa bofelo di swanetše go dirwa ka mo go kwagalago ka go ngwalwa.

Madulo ka moka a swanetše go dirwa go ya ka sengwalwa sa go ngwalwa seo se laetšago gabotse melao le melawana ya bodulo.

Madulo ao a abelago thekgo ka ditšhelete a dira bjalo ka maemo a go fapana. A mangwe a fa dithušo tša ditšhelete go thuša go lefela ditshenyagaleleo tša boiphedišo, dibontšhwa le bodulo, a mangwe a abela lefelo, dineteweke le bodulo, eupša e sego tša maeto goba ditshenyagalelo tša boiphedišo.

Madulo a mangwe a fa tekanyetšo ya ditshenyagalelo tša tšweletšo. Mo mabakeng a, balaodi ba bodulo ba swanetše go thuša ka go hwetša dibontšhwa le dinyakwa tša tšweletšo. Mo mabakeng a mangwe, tekanyetšo ya tšwletšo ya mešomo ya bokgabo e theilwe godimo ga pušetšo fela.

Fao bodulo bo hlolago tšweletšo ya mošomo wa bokgabo, mošomo ke wa mošomedi wa tša bokgabo, gomme mošomedi wa tša bokgabo o boloka tokelo ka botlalo ya bong bja mošomo wo o tšweleditšwego ka nako ya bodulo, ntle le ge go dumelelanwe ka mokgwa o mongwe ka go ngwalwa.

Madulo a mangwe a fa tekanyetšo ya go šireletša tshenyagalelo ya go romela ka sekepe mošomo go tšwa go bodulo go ya go lefelo la bodulo la mošomedi wa tša bokgabo. Le ge go le bjalo, se ga se kgapeletšego, gomme melao e swanetše go laetšwa ka go ngwalwa pele ga go thoma ga bodulo.

Madulo a mangwe a go hlola pontšho. Dikholofelo le dinyakwa tša pontšho di swanetše go dirwa gore di kwagale ka go ngwalwa pele ga gothoma ga bodulo. Mo mabakeng a bjalo, melawana ye e šomago ya

pontšho le dithekišo e swanetše go dirišwa.

Fao e lego gore tiragalo goba lefelo le kgetha go hwetša kgoboketšo ya yona, mošomo wa bokgabo bjo bo hlagišitšwego nakong ya bodulo, ke moka maemo a a tlwaelegilego a thekišo a swanetše go šoma, ntle le ge go dumelelanwe ka mokgwa o mongwe ka go ngwalwa pele ga go thoma ga the bodulo.

Ge go ka ba tumelelano ya peleng magareng ga bao ba amegago ka bobedi ya gore mošomo wa bokgabo o swanetše go abja ke mošomedi wa tša bokgabo go lenaneo la bodulo, go swanetše go hlalošwa ka go ngwalwa pele ga go thoma ga bodulo. Dikgaoletšo, ditaetšo, le dintlha tša mokgwatirišo wa wa tlhopho le tshepedišo di swanetše go akaretšwa.

Ge e le mabapi le madulo a a dirago taletšo go batho ka moka, mokgwatirišo wa tlhopho le tshepedišo ya tlhopho e swanetše go dirwa peopepeneneng ke mokgatlo wa thulaganyo ka tshedimošo ye e nago le dintlhaka botlalo godiforomo tša kgopelo, le ka ga go laetša:

Maikemišetšomagolo a lenaneo la bodulo:

- Mokgwatirišo wa go ba le maswanedi;
- Mokgwatirišomogolo wa go hlopha;
- Mafelo a ditlapele, a bjalo ka mafelo a tikologo, bašomi ba tša bokgabo bao ba thomago, basadi, batho bao Seisimane e lego polelo ya bona ya bobedi, goba batho bao ba nago le bogolofadi;
- Tshepedišo ya tlhopho, e ka ba ka barulaganyi/juri, poledišano/setshwantšho sa pele ga tlhopho;
- Histori goba bokamorago bja lenaneo;
- Mehlala ya thekgo ka ditšhelete, le kamano ya mekgatlo ya tlaleletšo;
- Badiradikgopelo ba ba atlegilego nakong ye e fetilego le diprotšeke;
- Sebopogo sa kgopelo, go akaretšwa le dinyakwa tša matheriale thekgo;
- Dinako tša mafelelo tša kgopelo le aterese.

Madulo a mangwe a fa ba lapa la mošomedi wa tša bokgabo bodulo ka nako ya bodulo. Gore ditumelelano tše bjalo di maleba goba aowa go swanetše go hwetšwa pele bodulo bo thoma. Go ka ba bohlokwa goba gwa ba phišegelo go akaretša thulaganyo ye ka go tumelelano goba konteraka.

Madulo ao a itshepagogo go seemo se se netefadišwego sa seprofešenale le maitemogelo pa mošomedi wa tša bokgabo yp a lego modudi go hlagiša pontšho, goba go fa thuto goba phihlelelo ya setšhaba, a swanetše go fa tefelo ya maleba seemong sa seprofešenale sa mošomedi wa tša bokgabo le maitemogelo.

Konteraka goba lengwalo la tumelelano le swanetše go laetša gore modudi o tla lefelwa bang le gona neng, ge go hlokagala, le go laetša ditshenyagalelo tše modudi a swanetšeng go di lefa ka sebele, tše bjalo ka bodulo, thomelo ya dithoto le inšorentshe.

Madulo a mangwe a kgona go amogela dihlopha tša bokgabo le/goba maloko a sehlopha. Madulo a bjalo a swanetše go dira gore didirišwa di kwešišege. Dikgoboketšo tše di dirago kgopelo ya madulo di tla rwala maikarabelo a go bona gore ke maloko a tšone a makae ao a ka fiwago bodulo, le kamano ya ditšheletaya mothuši.

Go abela tlwaetšo ye e kgontšhago go badudi ke tlhokego ya katlego ya bodulo, gomme ka gona ke karolwana ya bohlokwa ya maitshwaro a makaone. Ditaba tše bohlokwa katlegong ya madulo di akaretša: tlwaetšo, dibaka tša kgokagano, paka ya bodulo, phihlelelo ya dinamelwa, kwalakwatšo, le phihlelelo ya didirišwa.

Barulaganyi ba swanetše go thuša badudi go iketla ditikologong tša bona tše mpsha. Se se ka akaretša: go tšewa boemafofaneng, tshedimošo ka ga lefelo, go thekga dibontšhwa le theko ya dimatheriale le ditlabakelo, hlanolla mananeokgoparara ka go tsebišana, maeto a setudio le ditiragalo.

Mabaka a inšorentshe a fapana go ralala le madulo go ithekgile ka ka mohuta wa tšona. Badudi ba swanetše go tsebišwa ka go ngwalwa ka ga seemo sa bona sa inšorentshe ya maleba.

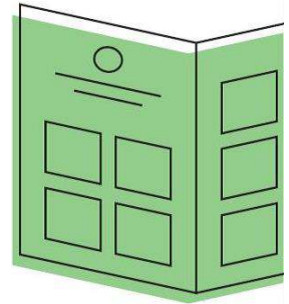
Balaodi ba bodulo ba swanetše go netefatsa gore badudi ba na le tshedimošo le gore ba tseba gore ba ka fihlelela bjang ditirelo tša kalafo.

3.5. DIKGATIŠO

3.5.1. MEHUTA YE E FAPANEGO YA DIKGATIŠO

Dikhathaloko tša dipontšho le diprotšeke gantiš di bohlokwa kudu mo go diprotšeke tše itšego, le ka go boloka ditaetšo d tše itšego tša tiragalo goba lefelo malebana le leinakgwebo, lloko, goba boitšhupo bja kgwebo.

Dimonokerafo ke dikgatišo tšeo di nago le dintlha ka botlalo le tše di kgethegilego tše di lego ka ga mošomedi wa tša bokgabo a le nnoši gomme gantiš di tswalanywa le pontšho ya mošomi a nnoši. Ditherišano tša tlhamo le tlhabollo ya kgatišo ya monokerafo di ka akanya ka bobedi ditaetšo tša tiragalo goba lefelo, kakanyo ya boithamelo ya mokgabiši le ditaetšo le leano la thekišo la mophatlalatši.

Dikgatišo tša morulaganyi ke kgoboketšo ya dingwalwa kahlogotaba ye itšego, mošomedi wa tša bokgabo, goba ponagalo yeo e kgopetšwego go ngwalwa goba go kgoboketšwa ke morulaganyi.

Dikgatišo ka morulaganyi di ka akaretša dikgatišo tšo tša thuto le dingwalwa tša dinyakišišo.

Dibuka tša bakgabiši ke mešomo ya tša bokgabo ye e šomišago sebopego sa puku. Gantsi di phatlalatswa dikgatisong tše nnyane, le ge e le gore ka dinako tše dingwe di dirwa bjalo ka dilo tša mohuta wo o kgethegilego. Dipuku tša mokgabiši di šomiša dibopego tša mehutahuta, gomme di ka akaretša le dimakasine tše di ngwalwago ke bangwadi ba e sego ba profešenale.

3.5.2. MEHUTA YE E FAPANEGO YA DIKGATIŠO LE DITOKELO LE MAIKARABELO AO A AMANAGO LE YONA

Batho ka moka bao ba amegago tšweletšong ya kgatišo ba swanetše go ba dikholofelo tše di kwagalago le maikarabelo a a hlalošitšwego ka botlalo ka go ngwaalwa, go akaretšwa le dikabelo tša sengwalwa le maikarabelo a tlhamo. Go swanetše ga ba le tumelalano ye e kwagalago ka ga ditshepedišo tša phatlalatšo le dikarolo go tšwa dithekišong. Batho bao ba amegago ba swanetše tšea sephetho sa dipeakanyo tša IPR tše di akaretšago ditefelo.

Ge e le gore kgatišo ya protšeke e tla gatišwa ke tiragalo/lefelo:

- Tiragalo/lefelo leswanetše go lefela ditshenyagalelo ka moka.
- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka hloka molawana wo o fapanego wa go dirwa ga mošomo woo wa tiragalo goba lefelo leo, gona ditshenyagalelo tšeo di amagago le diphetogo tše bjalo di swanetše go lefelelwa ke mošomi wa tša bokgabo. Tumelelo efe kapa efe ye bjalo e swanetše go dirwa kago ngwlawana.

- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka diegiša tshepedišo ya kgatišo, mošomedi wa tša bokgabo a ka rwala maikarabelo a ditshenyagalelo tša tlaleletšo tšeo di bago gona. Tumelelo ye nngwe le ye nngwe e swanetše go ka go ngwalwa
- Tlwaelo ke gore bašomi ba tša bokgabo ba boledišane ka ntlha ya tokologo ya bona ya boithomedi le kabelo tweletšong ya kgatišo. Ditiragalo goba mafelo a a tšweletšago dikgatišo gantši a swanetše go hlama melawana ya go laola dikamano tša tšweletšo le phatlalatšo.

Ge kgatišo ya protšeke e tlile go gatišwa ke mogatiši yo a lego ka ntle gatiragalo/lefelō:

- Ditshenyagalelo di swanetše go abelanwa magareng ga mogatiši le tiragalo goba lefelō. Ditshenyagalelo tšeo di sepelelanago le diphetogo tša bjalo di swanetše go lefelwa ke mosomi wa tša bokgabo. Tumelelo efe kapa efe ye bjalo e swanetše go ba ka go ngwalwa.
- Ke maikarebelo a bašomi ba tša bokgabo go boledišana le go dumelelana ka tokologo ya bona ya boithomeloe seabe. Tokologo ya boithomelo leseabe gantši kudu di laolwa ke kakanyo ya mogatiši ya thekišego ya puka. Se gantši fao e legogore bagatiši ba gatelela taba ya tokelo ya go laetša tlhamo le ponagalo ya bokantle bja puku

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go amogela bonnyane dikhopi tše pedi tša kgatišo tšeo di laetšago mošomo wa bona le ye ba bilego le seabe go yona. Ge ele gore the mongwadi goba mongwadi yo abilego le seaba o dula karolong ye e fapanego ya naga, kontinete goba lefase, mogatiši wa bona o swanetše go lefela tshenyagalelo ya go romela puku ka poso goba tirelo ya khoria. Se se swanetše go laetšwa ka go ngwalwa.

Ge e le mabapi le dikgatišo tše di hlagišago megopolo ya mogatiši (bjalo ka ge e hlošitšwe ka go Karolo ya 3.5.1), mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go lefelwa ditefo tša khopiraete go fa tokelo ya gore mešomo ya bona e akarešwe ka go kgoboketšo ye e gatišwago goba khataloko. Mabaka a go akaretšwa le go tsenywa a swanetše go boledišanwa ke batho ka moka bao ba amegago gomme sephetho sa bofelō se swanetše go tšewa ka go ngwalwa. Bangwadi bao mošomo wa bona o akareditšwego kakgatišong ye e phatlaladitšwego ba swanetše go amogela bonnyane khopi e tee ya kgatišo.

Diteng tše di kgopetšwego semmušo gore di dirwe di swanetše go lefelwa ke bangwadi ka moka bao mošomo wa bona o akareditšwego kakgatišong (go fa mohlala, sengwalwa se se kgopetšwego semmušo gore se ngwalwelwe). Le ge go le bjalo, tlwaelo ke gore bašomi ba tša bokgabo ga ba lefelwe ditatamete tša bokgabo tše di akareditšwego ka khatalokong/monokerafong/pukung ya modiragatši ya pontšho ye e lego ya bona. Mongwadi le/goba bangwadi bao ba mošomo wa bona o akaretšwago ka kgatišong ba swanetše go fiwa bohlatse bja PDF bja diteng pele ga kgatišo gore ba netefatse nepagalo.

Ge e le mabapi le dikgatišo tša titšithale:

- Dihlopha tšeo di amegago di swanetše go ingwadiša go melao ye e lego ka godimo fao go lego maleba le tšhupetšo ya kgašo ka titšithale.
- Fao kgatišo ya elektroniki e tšweleditšwego go rekišwa inthaneteng, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go fiwa phihlelelo ya khophi ya go se lefelwe.
- Khwalithi ya diswantšho le maemo a phihlelelo go ditaeneloute di swanetše go hlokomelwa go šireletša khopiraete ya mošomedi wa tša bokgabo.

3.6. DIKHOMIŠENE TŠA SETŠHABA

Sengwalwa se se se digela kudu tšhomišo ya komiti ya tlhopho yeo e akaretšago badiragatši, diprofešenale tša bokgabo, baemedi bafe kappa bafe ba mokomišinare le ba bangwe bao ba hlokagalago.

Barulaganyi ba swanetše go dira dipheho tšeo di hlokagalago mabapi le thulaganyo le peakanyo ya protšeke pele le ba tšwetšapele khomišene.

Mekgwa le dipaka tša go bapatša kgopelo ya semmušo ya go dira mošomo wa bokgabo e swanetše go hlongwa.

Ge e le mabapi le a mošomo wa tša bokgabo wa setšhaba, lefelo la mošomo le swanetše go hlongwa gomme dithibelo di swanetše go laetšwa ge eba di gona. Polokego ya lefelo la mošomedi wa tša bokgabo, bašomi, le setšhaba, go akaretšwa le maikarabelo, di swanetše go akanywa. Go swanetše ga tšewa sephetho sa gore mošomo o tla direlwa mo lefelong goba se tla direlwa go gongwe le go hlongwa mo lefelong leo Go swanetše ga akanywa gore mošomo tšile go thimelwa saruri, goba o tla tlošwa moragonyana.

Sengwalwa sa kgopelo ya semmušo ya go dira mošomo wa bokgabo se swanetše go dira dinyakwa, dikgaoletšo le dikholofelo gre di kwagale go bašomi ba tša bokgabo ditiragalo goba mafelo ao a amegago.

Tekanyetšo ya khomišene swanetše go laetšwa. Se se swanetše go akaretša:

- Tefelo go mošomedi wa tša bokgabo bakeng sa tlhamo/makhii le mošomo wa bofelo;
- Tshenyagalelo ya maeto, le marobalo a mošomedi wa tša bokgabo ge go hlokagala;
- Tshenyagalelo ya tshireletšo ya inšorentshe le yo a tlogo rwala maikarabelo a tshenyagalelo;
- Tshenyagalelo ya peakanyo ya lefelo, dibontšhwa, taolo ya protšeke le maitemogelo, gammogo le didirišwa (go akaretšwa le didirišwa tša intasteri bjalo sekuki goba khereine);
- Tshenyagalelo ya tlhomo ya mošomo go akaretšwa le senamelwa ge mošomo o dirwa ka ntle ga lefelo;
- Tshenyagalelo ya mananeokgoparara, go akaretšwa mabone le of mananeokgoparara, go akaretšwa le mabone lemaswao;
- Mošomo wa mošomi wa tša bokgabo ka godimo;
- Mošomo wa komiti
  - tekanyetšo ya kwalakwatšo
  - tekanyetšo ya go tšweletša kgatišo, ge go hlokagala.

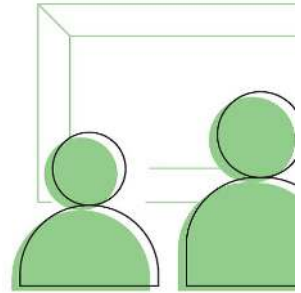
Moo ditshenyagalelo tša maleba tša tšweletšo goba tlhomo di sa kgonego go laetšwa go swanetše go akaretšwa ka konterakeng, ka tlhagišo ye e laetšago gabotse gore ke mang yo a rwelego maikarabelo a ditshenyagalelo le go fetelela ga ditshenyagalelo.

Tumelelo ya go ngwala e swanetše go beakanywa magareng ga mošomedi wa tša bokgabo, mmoelanyi ofe kapa ofe, le mokomišinare, yeo e laetšago maemo gare ga batho bao ba amegago .

Konteraka ya khomišene e swanetše go akaretša dinyakwa dife goba dife mabapi le dimakhii. Nako ye e lekanego e swanetše go fiwa mošomedi wa tša bokgabo go feleletša makhii. Go swanetše ga lefelwa tefelo ya maleba ya makhii go mošomedi ofe goba ofe wa tša bokgabo ge makhii o tlišwa go barulaganyi. Konteraka e swanetše go fa sebaka kgonagalo ya diphetogo go makhii wo o dumeletšwego bjalo ka ge go ka hlokega, le tshepedišo ya gona.

Kotsi ka moka yeo e amanago le tšhireletšo ya mošomo ka nako ya tiragalo le ka gare ga lefelo/mafelo a itšego e magetleng a motho yo a kgopelago semmušo gore mošomo o dirwe. Motho yo a kgopelago semmušo gore mošomo o dirwe ka gona o hloka go aba tshireletšo ya inšorentshe ya mošomo le lefelo ka nako ya tšweletšo le tlhomo, ge mošomo o šetše o phethilwe. Mabaka a swanetše go laetšwa ka go ngwalwa.

Dihlongwa tša setšhaba di swanetše go dira maitekelo a a kgethegilego go kgontšha le go nolofatša bašomi ba tša bokgabo go fihlelela dinyakwa tša taolo ya kabo ya ditirelo le go netefatša gore taolo ya kabo ya ditirelo ga e ame gampe tlhopho ya ya badiragatši.

Konteraka ya motho yo a kgopelago semmušo gore mošomo o dirwe o swanetše go laetša mabaka a kamogelo le go saenela mošomo wo o phethilwego.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go boloka bong bja IPR, le kudukudu bja Khophiraete ya Mošomo. Konteraka e swanetše go netefatša maikarabelo a motho yo a kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo malebana le ditokelo tša maitshwaro tša mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) tša gareng ga tše dingwe, tshenyho, tlhokego ya tlhokomelo goba go swarwa ka mogwa wa go bontšha lenyatšo le nyefolo, gomme e swanetše go laetša maikarabelo a motho a kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo mererong ya kakaretšo ye bjalo ka tlhokomelo, tšhireletšo ya mošomo kgahlanong le botala, maitshwaro ao e sego a maleba , polokego le tšhireletšego (kudukudu tshenyong ye e tseneletšego), le go lahlwa.

Go swanetše go fithlelelwe tumelano malebana le komteraka ye e kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo ka pela ka mo ka mo kgonegago ka gona go latela tshepedišo ya tlhopho. Mošomedi wa tša bokgabo yo a hlophilwego ga a swanela go dira mošomo go ya pele protšekeng ntle le ge go fihleletšwe tumelano le motho yo a kgopelago mošomedi wa tša bokgabo gore go dirwe mošomo mabapi le mabaka a kgopelo ya semmušo gore go dirwe mošomo, gomme tumelano e ngwalwe.

Go swanetše ga dirwe molokoloko wa mananeo a ditfefelo tša nako le nako go mošomedi wa tša bokgabo. Peakanyo ya tefelo ya tlase ye e šišintšwego e hloka gore tefelo ya mathomo e dirwe ge konteraka e saennwe, ya bobedi e dirwe morago ga go phetlwa ga kgato ya tlhamo, gomme tefo ya bofelo e dirwe ka nako ya go phetha.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a rwele maikarabelo a theko ya dimatheriale le ditshenyegalelo tša mošomo, peakanyo ya tefelo e swanetše go lemoga le go tseba gore bašomi ba tša bokgabo ba ka no se be le le methopo ya go lefelela pele ditshenyegalelo tša diprotšeke tše kgolo, le gore ditfefelo di hloka go dirwa ka nako. Peakanyo ya dikotlo tša ditfefelo tša go dirwa ka morago ga nako e swanetše go akaretšwa konterakeng.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a rwele maikarabelo a go reka dimatheriale le go laola go dirwa ga kgopelo ya go dira mošomo, tefelo ya mathomong e swanetše go akaretša tefelo ya mošomedi wa tša bokgabo le karolwana ye e lekanego go lefela dimatheriale le ditshenyagalelo tša mošomo.

Tumelano ya peleng e swanetše go fihlelelwa ka ga peakanyo ya dikopano tše bohlokwa malebana le protšeke yeo mošomedi wa tša bokgabo a tla holofelwago go di tsenela. Tsenelo ya dikopano tša tlaleletšo e swanetše go lefelwa go ya ka kelo ye go dumelanwego ka yona ya iri.

Go swanetše ga dirwa tlhagišo ya go šogana le diphapogo tšeo di sa letelwago ditshenyegalelong. Tšeo di ka direga ka baka la:

- Ditiego tša kakaretšo tša protšeke;
- Ditiego mo kamogelong ya dikhotheišene ka motho yo a kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo tšeo di feleletšag di dirile gore go be le tlhokego ya go dira khotheišene gape ka go hlatloga go go kgonegago ga ditshenyegalelo ka nakwana;

- Go kgaolwa ga tekanyetšo ka mokgatlong wo o dirago kgopelo ya go hlama, goba diphetogo tše dingwe tše di feleletšago di dirile gore protšeke e se ka ya tšwelela ka sebopego sa yona sa mathomong, le go hloka tlhamoleswa goba go dirwa leswa ga mošomo;
- Diphetogo tša tlaleletšo go tlhamo ye e dirilwego ka kgopelo ya motho yo o kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo wa bokgabo, ge tše di le godimo ga palo ya dipheotošo tše di laeditšwego konterakeng, di lefelwa ka tefišo ya mathomong.

Mošomedi wa tša bokgabo ga a swanelwa go holofelwa go lefela ditshenyagalelo tša tlaleletšo tše di hlagilego ka mabaka a. Ditefišo tša maleba tša tlhamo, le ditshenyagalelo tše dingwe tša mošomo wa tlaleletšo, ditirelo le dimatheriale tše di hlokegago ka baka la maemo ao a sego taolong ya mošomedi wa tša bokgabo, a swanetše go lefelwa motho yo a kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo wa tša bokgabo.

Bašomi ba tša bokgabo ba hloka temošo ya bona ya thoto ya bohlale. Ka kgonthe khophiraete megopolong ya pono le mošomo wa tša bokgabo ka bobedi e swanetše go šala e swerwe ke mošomedi wa tša bokgabo. Konteraka gare ga motho yo a kgopelago semmušo gore go dirwe mošomo wa bokgabo e swanetše go akaretša ditokelo malebana le go tšweletša leswa le ditokelo tša ditebogo.

Seemo sa bohلامي sa mošomo wa tša bokgabo se swanetše go hlalošwa ka mokgwa wo o kwagalago lefelong gomme se swanetše go laetšwa maswaong ao a bapilego le tshaeno ye e hlometšwego go mošomo wo o tšweletšwego, ntle le ge go dumelelanwe ka mokgwa o mongwe. Mohuta le bogolo bja mošomo wa bokgabo le/goba tshaeno di swanetše go dumelanwa ka go ngwalwa pele ga go thomišo khomišene.

Go bohlokwa go hlaloša gore ke mang yo o nago le maikarabelo a go netefatša gore mošomo wa bokgabo o o direlwa lefelong, gore ke mang yo a nago le maikarabelo a go amogela dimatheriale lefelong, le maikarabelo a poloko ye e bolokegilego ya tšona, le gore ke maikarabelo a mang ka nako ya tlhomo ya mošomo. Go swanetše go ela hloko taba ya tefelo ya bašomi, tlhokomelo ya thoto, tlhokomelo ya semolao le taolo, tšhireletšo goba tiišetšo seprofešenale ye e fiwago bašomi.

3.7 DIPHADIŠANO, DIKABO LE DIFOKA

3.7.1 DIPHADIŠANO TŠE DI BULEGETŠWEGO BATHO KA MOKA LE TŠE DI LEKANYEDITŠWEGO BATHO ITŠEGO LE DITIRAGALO

Diphadišano tše di lekanyeditšwego batho ba itšego di akaretša go hlopha pele mofenyi wa sefoka ka go diriša komiti ntle ga go fa badirakgopelo ka moka sebaka sa gore ba iteka mahlatse. Sebaka se se fiwago badiradikgopelo ka moka go iteka mahlatse se laletša bašomi ba tša bokgabo go romela mošomo wa bokgabo le diporotšeke gore di sekasekwe.

Ge e le mabapi le sebaka se se fiwago badiradikgopelo ka moka go iteka mahlatse o, kwalakwatšo ya mathomo e swanetše go ba le tlhaloša kakaretšo ya protšeke gomme e swanetše go hlaloša dinyakwa tša go romela, le matšatšikgwedi a bofelo a bofelo a kgato ye nngwe le ye nngwe le palomoka ya tšhelete ye e lego gona phadišanong le/goba ditshenyagalelo tša tšweletšo le ge go hlokagala. Tshedimošo ka ga barulaganyi ba phadišano tshepedišo ye e tlilego go latelwa ya tlhopho e swanetše go akaretšwa taletšong.

Tlhalošo ye e nago le dintlha ka botlalo ya prorotšeke ye e swanetše go akaretša:

- Tlhalošo ya protšeke le dithibelo dife kapa dife;
- Dintlha tša gore ke mang yo a ka tsenelago phadišano;
- Tlhalošo ya lefelo le dithibelo dife kapa dife;
- Mohuta wa mošomo wa bokgabo wo o tlilegog go amogelwa (k.g.r. mešomo ye e betlilwego ye e dulago lefelong le le itšego fela goba mešomoye kgonago go šutišwa);
- Matšatšikgwedi ka moka a maleba a bofelo le dinyakwa;
- Leina la morulaganyi wa phadišano;
- Tlhalošo ya dikgato tša tshepedišo ya tlhopho;
- Setatameente sa ge eba diswantšho tša mošomedi wa tša bokgabo di a hlokega kगतong ya mathomo ya phadišano. Ge diswantšho di hlokega, go swanetše ga akaretšwa dintlha malebana le dibopego tše di amogelelegilego, le matšatšikgwedi ao diswantšho di tla bušwago ka wona;
- Setatameente malebana le khophiraete le ditokelo tša maitshwaro tša mošomo/protšeke ye e rometšwego;
- Lenaneo la dinyakwa ka moka tše mošomedi wa tša bokgabo a swanetšeng go di fihlelela ge a romela;
- Letšatšikgwedi la tsebišo ya bafenyi.

3.7.2 TLHOPHO LE MAEMO A GO TSENA

Dithulaganyo ka moka le bašomi ba tša bokgabo (bao ba lego lenaneong la baphadišane ba tlhopho ya bofelo ye e tla dirwago go bona le bafenyi ka bobedi) di swanetše go tsenywa konterakeng ka go ngwalwa gomme di swanetše go akaretša ditlhalošo tše di tseletšego tša:

- Khwetšo;
- Tekanyetšo ya tšweletšo, kae le ge go hlokagala;
- Dinyakwa tša tiragalo/lefelo fao mošomedi wa tša bokgabo a emetšwego ke lefelo la kgwebo;
- Ditokelo tša maitshwaro, dikhophiraete le ditumelelo;
- Ditshenyagalelo le dilotšistiki fao go hlokagalago kago dipontšho tša maeto le dipontšho ka

kakaretšo.

3.7.3 DITOKELO TŠA MAITSHWARO, DIKHOPHIRAETE LE DITUMELELO

Mabaka le botseno a swanetše go laetša gore go ka dirišwa matheriale ofe goba dimatheriale ka moka tše di rometšwego ka mabaka afe. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go fiwa tokelo ya go gana tšhomišo ye e šišintšwego ya mošomo wa bona wa bokgabo/matheriale wo o dirilwego ka boithomelo go šireletša sephiri sa bona, goba go thibela go dirwa ga khopi go go sa dumelelwago, mo lebakeng le titrišo ye bjalo e be e sa bolelwa mabakeng a tsenelo.

Ge go le maleba, tefelo ya laesentshe ya khophiraete e swanetše go dumelelanwa mabapi le bokmabapi le bokamoso bja tšweletšo efe kapa efe ya diswantšho.

Ditokelo tša mošomedi wa tša bokgabo tša maitshwaro di swanetše go lemogwa. Ditokelo tša maitshwaro di fa mošomedi wa tša bokgabo tokelo yeo e tsebjago bjalo ka mongwadi wa mošomo (temogo). Go akaretša tokelo ya go ba le botshepegi bja gore mošomo wa bona o hlompfiwe (gore o se ke wa fetolwa, wa angwa ka tsela ye e sa lokago goba a senywa ka mogwa o mongwe).

Ge go tšweletša gape mošomo, motšeadiswantšho le yena o swanetse go lemogwa.

Moo diswantšho tša bafenyi ba phadišano goba ba kgopelo ya go dira gore mošomo o hlagišwe di tlilego go šomišwa moragonyana ka mabaka a kgwebo, barulaganyi ba swanetše go akanya gore naa go swanetše go nyakwa tumelelo ya mokgathatema, goba mohlokamedi wa mokgathatema, pele ga tšhomišo ye bjalo.

Barulaganyi ba ba ratago go akaretša diswantšho tša mošomo/mešomo ye e thophilego sefoka wepsaeteng ba swanetse go tšea magato a go efoga tirišobošaedi ya khophiraete, ye bjalo ka go lekanyetša bogolo bja diswantsho go ya ka bogodimo le bophara.

Tefo ya ditefišo ya laesentshe le mabaka a gona swanetše go dumelanwa ka go ngwalwa

Barulaganyi ba swanetše go laetša gore a bafenyi goba bašomi ba bangwe ba tša bokgabo ba holofelwa go kgatha tema mešomong efe kapa efe ya kwalakwatšo ya sebele yeo e di amanago le tiragalo.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go ba le tokelo ya go boledišana ka maemo a go kgatha tema dikwalakwatšong tše bjalo.

3.7.4 BAAHLODI, KAHLOLO, GO GANGWA LE KILETŠO YA MOŠOMO

Barulaganyi ba swanetše go leka go bitša bahlophi ba go ikema goba baahlodi go tsena kopano le komiti ya tlhopho.

Phadišano e swanetše goba le molawana wo o lego gona go netefatša tlhopho ya go hloka bosodi gape ya poepeneng ya lenaneo la bao ba hlophilwego.

Ditshepediša go ahlola e swanetše go ba tša go hloka bosodi gape ya poepeneng.

Baahlodi ba swanetše go tsebiša semmušo dikamano ka moka tša seprofešenale le tša lapa ka nako ya tshapedišo ya go dira lenaneo la go hlopha (go fa mohlala, a mohlokamedi wa tša bokgabo yo a dirilego pontšho yabokgabo, goba mong wa kalari yo a akantšego goba yo a akanyago go bontšha goba go emela mokgabišo yo a dirilegokopo, o swanetše go tsebiša semmušo dikamano tše).

Maitshwaro a makaone ke dira gore go be le ditshepedišo tša katlholo le tša go dira lenaneo la go hlopha, gomme di hwetšagale bjalo ka tšeo di balwago lebakeng la kahlolo ya kganetšano. Fela bjalo, sephiri sa moahlodi se swanetše go šireletšwa ka moo go ka kgonagalago kagona. Baahlodi ba swanetše go ba le tokologo ya mogopolo ya go hlopha mošomo wa kgetho ya bona. Ge e le gore go na

le magomo malebana le tshepedišo ya kahlolo, tšone di swanetše go hlalošwa ka go kwagala ka mokgwa wa go ngwalwa pele ga thomišo ya kahlolo.

Barulaganyi ba swanetše go hlama leano taolo ya kotsi go šogana le kgonagalo ya mešomo ya bokgabo yeo e hlolago kganetšano. Leano le swanetše go lemoga ditokelo tša bašomi ba tša bokgabo bao ba tsenelago goba ba romelago mešomo ya bona ya bokgabo, barulaganyi, setšhaba, le bathekgi ka ditšhelete le ditheo tša thekgo ya ditšhelete.

Barulaganyi ba swanetše go netefatša gore bafenyi ba phadišano ba tsebišwa pele ga pulo ya mošomo gore ba kgone go e tsenela le go amogela moputso goba sefoka. Ba ka no kgopelwa gore ba boloke sephiri ge go hlokagala. Gw e le gore bafenyi ba sepela sekgala se se telele, barulaganyi ba swanetše go thuša ka ditshenyegalelo tša go tšea leeto.

Bašomi ba tša bokgabobao ba sa hlophiwago gego dirwa lenaneo la tlhopho ba shwanetše go tsebišwa semeetseng gore ga ba sa le ka phadišanong. Dithulaganyo di swanetše go dirwa ka bonako tša gore dimatheriale tša bona di tle di tšewe.

3.7.5 DIKWETŠO

Barulaganyi ba swanetše go laetša gabotse mabakeng a tsenelo gore gabotsebotse ke mohuta ofe khwetšo wo o tla neelwago – gore ke ka theko, goba ka kananyo ya boleng bja tšhelete ya moputso, le gore ke mang, goba ke sehlongwa sefe seo bofelong se tla bago mong wa mošomo wa bokgabo.

Barulaganyi ba swanetše go tseba gore theko goba khwetšo ya mošomo ga e akaretše phetišo ka bjako ya go ba mong wa khophiraete ya mošomo wa tša bokgabo. Ge e le goe barulaganyi ba hloka bong bja khophiraete, go swanetše ga dirwa tumelano ya laesentshe le mošomedi wa tša bokgabo gomme go dirwe tefelo ye e aroganego.

Bašomi ba tša bokgabo bao ba nago le kemedi ye e feleletšego ya kalari ba hloka go eletša moemedi wa bona mabapi le khwetšo efe kapa efe ka theko goba moputso, gomme ba swanetše go boledišana ka maemo a khomišene ya kalari yeo e swanetšego go lefelwa.

3.7.6 KGOBOKETŠO YA MOŠOMO

Mabaka a tsenelo a swanetše go laetša mekgwa ye e amogelelegilego ya go tlošwa ga mošomo wo o hlophilwego le wo o sa hlophiwago wa tša bokgabo, ka dintlha ka botlalo tša letšatši/matšatši, lefelo/mafelo le nako/dinako. Melawana efe kapa efe e malebana le go tlošwa pele ga nako ga mošomo wa tša bokgabo wo o lego pontšhong (pele ga bofelo bja pontšho goba tiragalo) e swanetše go laetšwa.

Barulaganyi ba swanetše go fa bašomi ba tša bokgabo, baemedi ba bona, dikhamphani tša go khorio go tša thoto ya merwalo nako ye e kwagagalago ya go tlo tšea mošomo wa tša bokgabo. Go tla go tšewa ga mošomo wa tša bokgabo go swanetše ga fiwa sebaka sa bonnyane dibeke tše pedi.

Mabaka a tsenelo a swanetše go laetša gore go tla lefišwa tšhelete ya poloko, ge e le gonae, le gore ka kgontho e tla lefišwa ka mabaka afe. Ditefelo dife kapa dife tša poloko di swanetše go ba tša tlase.

Mabaka a tsenelo a swanetše go hlaloša tshepedišo ya tsebišo yeo e tlogo latelwa ke morulaganyi pele ga mešmo ya tša bokgabo ye e sego ya go tšewa e tšewa bjalo ka 'ye e sego ya kleingwa' goba ya di lahlwa.

Barulaganyi ba swanetše go fa bašomi ba tša bokgabo bonnyane dibeke tšetshela sebaka sa go kleima mošomo wa bona wa tša bokgabo.

3.7.7 MOTŠHELO GO TŠHELETE YA SEFOKA

Bakgabišo ba thopago le bašomi ba tša bokgabo ba rwela maikarabelo a dikgogo tša motšhelo wa letseno fao go hlokagalago.

3.8 DIWEKEŠOPO LE DITHUTO KA DITSEBI

3.8.1 DIKONTERAKA

Ditumelelano ka moka tša wekešopo di swanetše go boledišanwa ka go šomiša konteraka ya go ngwalwa gape ye e saennwego ye e hlalošago tefelo le peakanyo ya ditšhelete, maikarabelo a dibontšhwa le ditshenyagalelo didirišwa, dipeakanyo tša inšorentshe, kobamelo ya magato a maphelo a mošomong le tšhireletšego le melawana ya maitshwaro mošomong.

Konteraka swanetše go laetša ka botlalo gore ke batho bafe bao ba amegago bao ba rwelego maikarabelo a ditefišo tša khirišo, ditefišo tshepedišo le ditirelo tše bjalo ka motlagase.

Konteraka goba tumelelano e swanetše go laetša ka botlalo gore ke batho bafe bao ba amegago bao ba rwelego maikarabelo a go reka dimatheriale, le go fihlelela dithulaganyo tše go dumelanwego ka tšona tša tefelo goba pušetšo.

3.8.2 TEFO LE DITSHENYEGELELO

Barutiši ba wekešopo ba swanetše go lefelwa go ya ka seemo sa bonea sa boprofešenale, maitemogelo le maitemogelo.

Dithulaganyo tša wekešopo le dipakathuto ke tša nakwana go na le go thwalwa saruri le ka paka ye e beilwego, gomme seemo sa tefelo se swanetše go lefela tefo ya nako ya boikhutšo, tefo ya bolwetši gomme dinako tše dingwe ditshwanelo tša go rola modiro.

Barutiši bao ba dirago diwekešopo tša konteraka ba hlaloša diwekešopo tša konteraka ba laetša tefelo ya bona, go ikthekgile ka ditefišo, thuto, ditshenyagalelo tša matheriale, go hiriwa ga ditudio le didirišwa, ga mmogo le ditshenyagalelo tša go tšea maeto ka dinako tše dingwe. Barutiši ba swanetše go tseba melawana ya sehlongwa le dithulaganyo ditefelo, le ditekanyetšo tše di ka hlalošang tefelo ya bofelo.

Ditshenyagalelo ka moka tše di bonelwago pele le tše di amanago le tšona tša wekešopo di swanetše go hlalošwa ka botlalo le ka tsela ye e kwagalago konterakeng.

3.8.3 GO DIRA KGOPELO

3.8.3.1 GO KHANSELA LE PUŠETŠO

Baabii ba thuto ya godingwana ba swanetše go dira gore go be le peakanyo ya tefišo ya phatlalatša ya lenaneo lefe kapa lefe leo le rutwago.

Babo ba thuto ya godingwana ba swanetše go hlama le go phethagatša molawana wa go khansela. Molawana o swanetše go hlaloša ka botlalo ge baithuti ba swanetše ke pušetšo ya ditefelo mo lebakeng la go khansela, le gore baithuti ba hlokwa neng go lefela ditefelo tša go khansela.

Moo go kgonegago, dihlongwa tša thuto ya godingwana di swanetše go ba le leano la tefelo go direla baithuti bao ba sa kgonego lefa tefelo ya mathomo ka botlalo.

3.8.3.2 DIBONTŠHWA LE DIDIRIŠWA

Mananeo a thuto ya godingwana le dikhoso di swanetše go hlaloša gabotse gore ke dimatheriale le didirišwa dife tšeo di tla o hlokegang khosong ye itšego. Se se swanetše go phatlalatšwa ka prospekthaseng ya khoso. Ge go kgonega, go swanetše go fiwa ditshenyagalelo tše di lekantšwego tša matheriale le didirišwa.

Baabi ba thuto ya godingwana le mananeo ba swanetše go ba le molawna wo o kwagalago le wo o hwetšagalago go laola khirišo ya didirišwa tšeo e lego tša sehlolongwa goba lenaneo. Se se swanetše go hlaloša ka botlalo didipositi tšeo baithuti ba ka tšwago ba holofelwa go di lefela, mabaka a a amago le pušetšo ya dipositi, le maemo afe kapa afe ao a amago kalogo (go fa mohlala, gore tshenyagalelo ya go beakanya sedirišwa se se senyegilego e ka tsenywa ditefišong tša thuto, le gore go ka dira gore tokelo ya moithuti ya go aloga e laolwe ke gore o lefeletšwe ka botlalo).

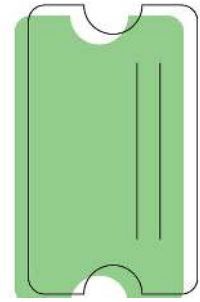
3.8.3.3 DIPOELO

Baabi ba thuto ya godingwana le mananeo ba swanetše go dira tlhalošo ka kakaretšo ya khoso, dipelo tša go ithuta le mokgwatirišo wa tlhabollo ya bokgoni wo o hwetšagalago prospekthaseng ya khoso. Se se swanetše go akaretša menyetla efe kapa efe ya seprofešenale yeo khoso e ka e fago baithuti.

3.8.3.4 DINAKO LE LEFELO

Baabi ba thuto ya godingwana le mananeo ba swanetše go dira gore go be le pele le dinako le mafelo a dikhoso ka moka le mananeo ao a abjago.

4. MAFELO LE DITIRAGALO TŠA KGWEBO

Mafelo a kgwebo le ditiragalo tšeo di itirelago letseno le dipoelo ke dipontšho, meletlo, mekgatlo le dihlongwa tše di dirago thekišo ya mešomo ya bokgabo le/goba ditirelo tšeo di amanago le tša bokgabo bjalo ka mošomomogolo wa tšona. Mohuta wa tirišo wa bokgabo bja dinako tša bjale o ra gore mafelo le ditiragalo a ba le maano le maikemišetšo ao a nabilego a kgopolo le a thušo ya bahloki go e na le a lotseno le poelo fela; le ge go le bjalo, ge e le gore karolo ye kgolo kudu ya mošomo le nako e lebišwa thekišong ya mešomo ya bokgabo le/goba ditirelo, gona tiragalo goba lefelo le tla tšewa bjalo ka la kgwebo. Thekišo ya mešomo ya bokgabo/goba ditirelo tše di le go ntle ga mafeloa a laeditšwego le ditiragalo (go akaretšwa le bašomi ba tša bokgabo ka bo bona), e tšewa ka tsela ye e swanago gore ke ya kgwebo gomme ka gona e ithekgile go ditlhahli tše di swanago tša maitshwaro a makaone.

Tlhahli ya maitshwaro a makaone ya mafelo le ditiragalo a kgwebo a a swana goba a swana le maleba go mafelo ao e sego a kgwebo goba ditiragalo (lebelela Karolo ya 3) gomme ka gona ga a boeletšwe fa. Karolo ye e šogana le maitshwaro a kaone, melawana le melaotshepetšo ya maleba ka kamano ya kgwebo. Se bohlokwa ke gore mafapha a bohlokwa a gateletšwe mo e lego gore maitshwaro a makaone ga a phethagatšwe, mo lebakeng le, molawana goba molaotshepetšo, eupša a akareditšwe ka nepo ya go hlohleletša le go maatlafatša ka moka bo ba amegago gore ba šomele go fihlelela maitshwaro a makaone ao a amogelelegile maamong a boditšhabatšhaba.

4.1 MEHUTA YA MAFELO LE DITIRAGALO TŠA KGWEBO

Mafelo a kgwebo le ditiragalo tšeo di itirelago letseno le dipoelo di dira mešomo ya go ya go ile ye bjalo ka thekišo ya mešomo ya bokgabo le dilwana tše dingwe bjalo ka maikemišetšomagolo a bona. Le ge mafelo a le ditiragalo a ka ba a i na le maitshwaro a akaretšago le maikemišetšo, peakanyetšo ya bona ya mananeo, go tšea sephetho le ditshepedišo di ithekgile go kgahlego ya ditšhelete le poelo. Mafelo a le ditiragalo a akaretša dikalari tša kgwebo, dipontša bokgabo le dipontšho tša thekišo tšeo di diregago ka bonako.

4.2 MELAWANA

Dikalari tša kgwebo le ditiragalo di swanetše go ba le melawana yeo e šomago mabapi le mešomo ya dipontšho, kemedi le dithekišo. Melawana ye e swanetše go ba gona gore e fele e balwa ke bašomiši/bašomi ba yona ba ka mehla gomme e swanetše go mpshafatšwa kgafetšakgafetša.

4.3 TLHAGIŠO YA KALARI KA BOTLALO

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Kemedi ya kalari e fapana go tloga go kalari go ya go ye nngwe gomme ka nako tše dingwe go tloga go mošomedi wa tša bokgabo go ya go yo mongwe ka go kalari e tee. Ditlhahli tša maitshwaro a makaone tše di lego lenaneong le di tšwa mehuteng ye e fapanego ya maitshwaro a kalari ka Afrika Borwa, di fihlelelago maitshwaro a makaone ao a holofelwago a boditšhabatšhaba.

Go digelwa gore dikalari ka moka le bašomi ba tša bokgabo ba boledišane le go dumelelana ka go ngwala ka mokgwa le mabaka a kamano ya bona. Se bohlokwa kudu ke melawana malebana le tekanyetšo, dikhomišene, tšhupamatlotlo le netefatšo ya gore direkoto di nepagetše e bile di a sepelelana, ditheko le ditshenyagalelo, IPR le ditharollo tša dikganetšano.

Tumelano e swanetše go ngwala lenaneo la dikholofelo tša batho bao amegago ka bobedi. Go abela tshepo ye e kwagalago, mabaka a kgwebišano a kamano a swanetše go tiišetšwa ka go ngwalwa, e ka ba ka lengwalo la tumelano goba konteraka ya semmušo. Ge e le gore go tlile go ba le phetogo efe kapa efe mo mabakeng a, mošomedi wa tša bokgabo le kalari ba swanetše go boledišana ka diphetogo tše di hlokego, le go ngwala dilo tše bjalo phapano ya tumelano.

Dikamano tša boemedi bjo bo feleletšego di holofelwa go ba tša lebaka le le telele ka kakaretšo. Dikamano tše ntši tša boemedi bjo bo feleletšego ga se tša pakatlengwa. Mabaka ka moka a boemedi, go akaretšwa ditshepedišo tše di kwagalago tše di hlalošago gore motho yo mongwe le yo mongwe yo amegago a ka tšwa bjang kamanong, a swanetše go dumelanwa ka botlalo gomme a ngwalwe.

Ke tlwaelo gore batho bao ba amegago ba sekasekeleswa kamano ya bona ya kgwebišano nako le nako. Tshekatsheko ye e swanetše go direga bonnyane ka mehla fa go sekasekwaleswa dipelo tša pontšho ye nngwe le ye nngwe.

Bašomi ba tša bokgabo le dikalari tša kgwebo/bagwebi ba swanetše go kwešiša ka botlalo ge ba thoma kamano gore maikemišetšo a yona ke thekišo ye e atlegilego ya mošomo wa tša bokgabo. Le ge go le bjalo, ge ka kakaretšo thekišo e diragala kagare goba ka mokgwa o mongwe ka kamanong ya kalari, maiteko a mangwe a tša bokgabo ka mošomedi wa tša bokgabo a oketša go rekišega ga mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo. Tšone di ka akaretša, gomme ga di a kgaoletšwa go, dipontšho tša kalari ya setšhaba, mošomo wa bokgabo wo e sego wa kgwebišano, ditiro tša kwalakwatšo, le dikamano tša theko le bagwebi ba bangwe bao ba sego karolong ye go dumelanwego ka yona magareng ga kalari le ka gare ga kalari le mošomedi wa tša bokgabomathomong a kamano. Dikalari tša kgwebo di swanetše go loga leano la go thekga maiteko a go ba bjalo, go fihlelela moo methopo ya bona e kgonago go dumelelana le mošomo wa go ba bjalo, le go sepelelana le bogomo bja tumelano ya mathomong.

Dikalari di swanetše go holofela go bontšha le go rekiša mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo ka mehla lefelong la kalari. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go holofela go aba mošomo ka mehla.

Mošomedi wa tša bokgabo yo a emetšwego ke kalari ga a swanela go nyatša goba go abelana kamano ya gagwe le kalari ka go leka go thoma kamano ye e ikemego ya kgwebišano le badirelwa.

Le ge tirelo ye kgolo ya kalari go mošomedi wa tša bokgabo e le go rekiša mošomo wa bokgabo, kemedi ya kalari e ka akaretša le ditirelo tše di lego lenaneong le le lego ka tlase. Lenaneo le ke sešupo sa ditirelo tše bohlokwa tše kalari e ka di abago ge e emetše mošomedi wa tša bokgabo. Ga se lenaneo le le feleletšego, gomme gape ga se gore dikalari ka moka di tla aba ditirelo ka moka:

- Go swara dipontšho tša ka mehla tša ka gare fela;
- Go laola le go sepetša dinyakwa ka moka tša kwalakwatšo tša mošomedi wa tša bokgabo (lebelo Kgašo, Karolo ya 6);
- Go tšweletša dithekišo ka ntle ga kalari lekaleng la setšhaba le la praebete;
- Go tokafatša kamano le bakgoboketši le badirelwa ba dikgwebokgolo;
- Go šireletša ditokelo tša semolao tša bašomedi ba tša bokgabo, go akaretšwa le khophiraete, ditirong tše di amanago le mošomo wa bokgabo tše di abetšwego, tše di rekišitšwego, goba tše di bapadišwego ke kalari;
- Go tšweletša dithekišo ka ntle ga kalari lekaleng la setšhaba le la praebete;
- Go šomišana le mošomedi wa tša bokgabo phadišanong, ditšheleteng tša thušo, le dithomelo tša kgopelo ya go hlagiša tše di rulagantšwego ke kalari;
- Go ngwala mešomo ka moka ya bokgabo yeo e šetšeng yeo e sego ya rekwa, katumelo, ka kadimo, le ye e rekišitšwego.

Kalari ga e a swanela go holofela gore karolo ya yona ya tekanyetšo ga e fete selekanyo sa yona sa kgonthe sa ditshepedišo.

Kalari e swanetše go kgona go netefatša kleime efe kapa efe ka botlalo.

Moo go sa saenwago tumelano efe kapa efe ye e ngwadilwego le ye e kwešišegago gabotse ya tekanyetšo, ga go a swanela ga tšewa gore go na le ye nngwe ye e lego gona.

Mo lebakeng la kganetšano ka go tloiswa ga konteraka, go swanetše ga nyakwa poelanyo pele go thongwa ka kgatho ya semolao.

4.3.1 DIPONTŠHO

Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go dumelelana ka bokgafetšakgafetšo bja dipontšho.

Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go boledišana le dumelelana ka go ngwalwa leano lekaone la kwalakwatšo ya mošomo, go akaretšwa le bokgafetšakgafetšo le peakanyo ya nako ya dipontšho, le gore mošomo o ka ba gona go kgethwa go lebelelwa pele ga gore pontšho e beakanywe.

Fao kalari e abelanago ka dipontšho tša mošomedi wa tša bokgabo ka noši, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go holofela dipontšho ka mehla, 'ka mehla' e hlalošwa ka go ngwalwa dikgatong tša mathomo tša go dirwa ga tumelano ya boemedi. Mošomedi wa tša bokgabo le kalari ba swanetše go boledišana ka dinako.

Fao kalari e sa abelanago ka dipontšho tša mošomedi wa tša bokgabo ka noši, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go holofela gore sampolo ya kemedi ya mošomo wa gagwe wa bokgabo e bontšhwa ka mehla.

Go nolofatša pontšho ye e atlegilego ya mošomo wa bokgabo, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go romela mošomo wo go dumelanwego ka wona wa bokgabo kalarung o le maamong a makaone ka nako ye e lokilego.

Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go boledišana mmogo ka tumelano ya go ngwala mabapi le kemedi ye e akaretšago. Kakaretšo e ka akaretša, gomme ga e kgaoletšwe go , lefelo, mekgwa ya thekišo, le mekgwa ya kgokaganyo. .

Mošomedi wa tša bokgabo le kalari ba swanetše go boledišana le go dumelelana ka gore ke mang yo a tlogo lefela tshenyegelo ya go foreima le gore khomišene e tšile go balelwa ka thekgo ya go foreingwa goba go se foreingwe. Mo mabakeng a mantši bašomi ba tša bokgabo – ka therišano le kalari – ba na le maikarabelo a tshenyagalelo ya go foreimiwa ga mošomo wa bona wa bokgabo go direla mabaka a tlhagišo le thekišo.

Mošomedi wa tša bokgabo go fa kalari lenaneo la baeti go direla dipulo tša pontšho, go akaretšwa le maina a bathobao ba rekilego mošomo wa bona nakong ye e fetilego. .

Ge mošomedi wa tša bokgabo a amogela taletšo ya go bontšha mošomo wa gagwe lefelong le lengwe, se se swanetše go utollwa le go boledišanwa le kalari.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go tumiša kalari ye e filwego konteraka, ya kemedi ge mošomo wa gagwe wa bokgabo o bontšhwa lefelong le lengwe.

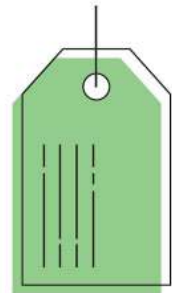
4.3.2 DITHEKO

Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go dumelelana mmogo ka tšhelete ya thekišo ya mošomo wa bokgabo. Go swanetše ga hlalošetšwa mošomedi wa tša bokgabo gabotse gore ke

dikgogo dife tše di hlokegago (go fa mohlala, ditshenyagalelo tša tšweletšo, go foreima, le/goba dikadimo tša kalari).

Ge ditheko di šetše di beilwe, di swanetše go se fetoge go ralala maatlataolotoka ka moka. Mo dikgahlegong tša batho bao amegago ka bobedi, ga go digelwe gore go rekišwe ka ditheko tša fase ga tše di beilwego goba gore go oketšwe ditheko lefelong le litšego gomme go se bjalo lefelong le lengwe Ditirišo tše di nyatša boleng mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo gomme ke mothopo wo o kgonegago wa phapano magareng ga mošomedi wa tša bokgabo le kalari.

Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše gorenakolenako ba boledišane ka dihlatloša thekgo go sepelelana le mabaka a boleng bjo bo hlatlogago bja theko ya mošomo wa bokgabo.

4.3.3 DIKHOMIŠENE LE DITHEKIŠO

Khomišene mo dithekišong ke tefo ka mošomedi wa tša bokgabo go kalari a lefela mošomo wo o tšwelago pele le kemedi. E amogelwa ke kalari bakeng sa mehuta ya ditirelo tše di lego lenaneong le le lego ka tlase ga Karolo ya 4.3 gomme e lefelwa go kalari ge mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo o rekišitšwe. Khomišene e swanetše go boledišanwa batho bao ba amegago mathomong gomme kelo e swanetše go laetšwa tumelelanong ya go ngwalwa.

Khomišene ya kalari e swanetše go laetša mohuta wa tirelo (lebelela Karolo ya 4.3) yeo e hlagišitšwego ke kalari, gomme gantši e bewago 40% ya theko ya mošomo wa bokgabo. Khomišene ye e lefelwago thekong pele ga VAT.

Mo mabakeng a dikgoboketšo, dikalari di swanetše go lefelwa khomišene go ya ka ditirelo tša bona, e lekanago tirelo yeo e abilwego go mošomedi wa tša bokgabo ka noši. Khomišene ye e ka lekanago 40% ie lefelwa go thekišo ya mošomo wa bokgabo, bjalo ka ge go dumelelwane ka go ngwalwa.

Dikalari ga di a swanela ga di a swanela go oketša dikhomišene tša thekišo bjalo ka tsela ya go fihlelela ditshenyagalelo tše di oketšegilego. Ditshenyagalelo tše di oketšegilego di swanetše kudu go lefelwa ka koketšo ya ditheko, bjalo ka dikgwebong tše dingwe le makaleng a intaseteri.

'Go rekisa menyakong ya setudio', ge mošomedi wa tša bokgabo a dira dithekišo tše di sa amogelwago tša sebele gomme a dumelelane semmušo ka tekanyetšo ya kalari, e tla ba mothopo wa diphaphanoo fa gare mošomedi wa tša bokgabo le dikalari tša kgwebo gomme ga go digelwe.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a šomiša nako ya kokeletšo gomošomo wa bokga wo o kgopetšwego gore o hlagišwe ke modirelwa wa kalari, go ka no dirišwa khomišene ya fasana go ya motheo ya dithekišo tša kalari. Tekanyo ye le mešomo ya batho bao ba amegago ka moka (go akaretšwa gape go sa kgaoletšwe go kgokaganyo ya badirelwa, ditokumente, tlhokomelo, inšorentshe, senamelwa, go foreima, tlhomo, bjalo bjalo), di swanetše go rerišanwa pele ga go thongwa ga protšeke.

Ditefelo tša kalari tša ditefelo tše dingwe go e na le dithekišo, tše bjalo khiri ya mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo, dipoledišano tša dikhomišene tša mošomo wa bokgabo, goba tirelo efe kapa efe, a swanetše go dumelelanwa pele ke mošomedi wa tša bokgabo le kalari.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a tsenela diphadišano, difoka tša bokgabo, goba dipontšho tša go reka, gomme a thopa difoka, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go netefatša gore kalari e dumeletšwe bakeng sa mešomo ka moka yeo gabjale e e abetšwego go kalari.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a amogela ditšhelete tša thušo, moputso goba sefoka sa tšhelete, mogwebi wa kgwebo ga a swanela go holofela khomišene.

Mošomedi wa tša bokgabo le kalari a swanetše go rerišana ge eba khomišene e swanetše go lefelwa go kalari ka meneelo go, goba dithekišo tša mošomo wa bokgabo go ditiragalo tša lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete. Kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go dumelelanwa mmogo ka thekišo ye e beetšwego go netefatša gore boleng bja mošomo ga bo tšeelwe fase.

Mošomedi wa tša bokgabo le kalari ba shwanetše go dumelelana mmogo ka go ngwalwatekanyo ya khomišene ye e tlilego go lefelwa mo mehuteng ka moka ya ditheransekšene tše di kgethegilego.

Kalari e na le tlamego go mošomedi wa tša bokgabo le mošomong wa mošomedi wa tša bokgabo go hlagiša mošomo wa bokgabo mo go feleletšeng ka moo go kgonagalago ka gona, le go e tšwela mohola ka botlalo, gomme e sego go nyatša le boleng bja mošomo wa bokgabo.

Ge e le gore kalari e fa phokoletšo, phokotšo ye nngwe le ye nngwe go poelo e swanetše go tšewa go tšwa go khomišene ya kalari, e sego go poelo ya mošomedi wa tša bokgabo.

Tumelelo ya go ngwalwa ya thekišo e swanetše go fiwa moreki ke kalari thekišong ya mošomo o mongwe le o mongwe wa bokgabo. E swanetše go hlaloša ka botlalo mabaka ka moka a thekišo.

Tefelo go mošomedi wa tša bokgabo e swanetše go dirwa ka sebaka se se sa fetego bonnyane matšatši a 30 a thekišo, goba ge tefelo e amogelwa ke kalari, efe kapa efe yeo e tlogo pele.

Moo kalari e dumelelago ditefelokabonnyane, bonnyane bja dipositi bja 25% bo swanetše go dirwa.

Moo kalari e dumelago go amogela pušetšo ya mošomo bokgabo wo o rekilwego, se se swanetše go ba tshenyegalelo ya kalari ka botlalo.

Ka kgopelo, kalari e swanetše go fa mošomedi wa tša bokgabo setatamente sa tšwelopele ya ditheko, le ditefelo dife kapa dife dipe tša tefelokabonnyane tše di swanetšego go lefelwa goba tše di amogetšwego.

Kalari e swanetše go fana ka setatamente sa akhaonte sa sa mešomo ka noši seo se nago le tefelo ye nngwe le ye nngwe yeo e lefetšwego mošomedi wa tša bokgabo, go akaretšwa le dintlha tša bareki. Ke tlolo ya tumelelano ya kemedi gore mošomedi wa tša bokgabo a nyake go dira dithekišo thwii bareking ba ba boletšwego ntle le tefelo ya khomišene.

Bofelong bja ngwaga o mongwe le o mongwe wa ditšhelete, kalari e swanetše go thoma tlhatlhobo ya thoto le go romelela mošomedi yo mongwe le yo mongwe wa tša bokgabo lenaneo la mešomo ya bona ya tša bokgabo ye e beilwego ka tumelelano ya go lefela moabi ka morago ga thekišo, lenaneo la ditheko tše di dirilwego ngwageng ka moka, gomme e swanetše go lefela ka botlalo ditšhelete dife kapa dife tše di šaletšeng morago tše kolotiwago mošomedi wa tša bokgabo. Go swanetše ga hlagišwa ditatamente ka noši tša tlhatlhobo le palo ya thoto ye e lego gona kgafetšakgafetša tše di nagole letseno le le lekanego.

4.3.4 KHOPIRAETE

Kalari e swanetše go šireletša ditokelo tša semolao tša bašomedi ba tša bokgabo, go akaretšwa le khophiraete, ditirong tše di amanago le mošomo wa bokgabo tše di abetšwego, tše di rekišitšwego, goba tše di bapadišwego ke kalari, gomme e swanetše go tšea magato ao a kwagalago go netefatša

gore ba bangwe le bona ba dira bjalo.

Kalari ga e a swanela go huetša mošomedi wa tša bokgabo go rekiša, go aba laesentshe, goba go beela thoko khophiraete ya gagwe goba (bjalo ka ge go ka ba maleba) ditokelo tša maitshwaro.

Kalari ga e a swanela go holofelwa go lefa ditefo tša mongwadi tša pušološo ya mošomedi wa tša bokgabo fao maikemišetšo pušološo e lego go rekiša mošomo wa bokgabo. Se se swanetšee go tiišetšwa ka tumelano ya go ngwalwa.

Ditefelo tša mongwadi, tšeo di akaretšago tokelo goba tumelelo ya thoto ya tšweletšo ya motho ka boyena, tše di lefelwago motho yo e sego modudi, di ka agwa ke motšhelo wa bašomi ka Afrika Bowa Mošhelo wa bašomi ke 15% ya tšhelete ye e lefelwago motho yo e sego modudi. Mošhelo wa bašomi ke 15% ya tšhelete ye e lefelwago motho yo e sego modudi .

4.3.5 MOŠOMO LE TLHOKOMELO

Kalari e rwala maikarabelo a mošomo wa mošomedi wa tša bokgab mola o le ka tlhokomelong ya kalari.

Kalari e swanetše go diragatša tlhokomelo ka moka ye e kwagalago ge e swara, boloka, bontšha, le go paka mošomo.

Kalari e rwala maikarabelo a go hlokomela tshireletšo ya maleba ya inšorentshe. Dintlha tša tshireletšo ya inšorentshe di swanetše go laetšwa mošomedi wa tša bokgabo ka go ngwalwa, bjalo ka ge e le tshepedišo yeo e tlogo latelwa ge mošomo o timetše, lahlegile, senyegile, goba o utswitšwe mola o le ka fase ga tlhokomelo ya kalari.

Ge kalari e sa abe inšorentshe, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go tsebišwa ka go ngwala. Se ga se beelethoko maikarabelo a go phumola megokgo mošomedi wa tša bokgabo bakeng sa mošomo wo o timetšego, wo o utswitšwego goba o senyegilego.

Kalari e rwala maikarabelo a tšhireletšo, thibelo ya mollo, maemo a maleba a tikologo go akaretšwa le pontšho le mabone.

Ge mošomo o senyegile o le ka tlase ga tlhokomelo ya kalari, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go fiwa kgetho ya mathomo ya go lokiša mošomo wa bokgabo, goba go dumelela kgetho ya mmabaledi. Kalari e swanetše g lefela ditshenyagalelo tša tokišo.

Ge tahlego goa tshenyego e le ye e lego mošomo wabokgabo o ka se lokišwe ka mokgwa wo o kgotsofatšago, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go lefela ka sebaka se se kwagalago, go sa šetše seemo sa kalari sa inšorentshe goba nako ye e tšerwego go lefela kleime.

4.4 DIPONTŠHO DI TEE GOBA TŠA KA NAKO E TEE

Mo maemong a mangwe bašomi ba tša bokgabo ba ka dira dithulaganyo tša pontšho e tee goba ya ye e sa boeletšwego le dikalari tša kgwebo, lefelo, goba tiragalo fao e lego gore ga go na boitlamo bja kamano ye e tšwelago pele. Maemo a go ba bjalo a akaretša, go fa mohlala, mošomedi wa tša bokgabo yo a rulaganyago pontšho ye e sa boeletšwego mo toropongkgolo goba tikologo ye e fapanego ye e lego ka ntle ga lefelo la bona la tlwaelo la boemedi, goba ge dikalari tša kgwebo di dumela go tšea

mošomedi wa tša bokgabo pontšhong e tee fela.

Se e ka ba go leka mmara wa mošomo pele go dirwa kemedi ye e feleletšego. Batho bao ba amegago ka bobedi ba hloka go hlaloša mo go kwagalago le go ba le tumelelano ya go ngwala ka ga merero ye bjalo lebaka la a kamano, maemo ditirelo ao a abjago le khomišene yeo e lefišwago, go efoga kgakane o ka ga mohuta wa kemedi wo o ka boledišanago ka nako ye e tlogo.

Mo go pontšho ye e sa boleletšwego, ditshenyagalelo tša mošomedi wa tša bokgabo di ka fapana kudu. Bašomi ba tša bokgabo gantši ba rwala maikarabelo a ditshenyagalelo tša senamelwa, go foreimiwa, kwalakwatšo ditshenyegelo tsa pono ya papatso le ya praebete, le ditshenyagalelo tša pontšho. Khomišene ye e lefelwago go tiragalo goba lefelo e swanetše go ela hloko tefelo ya tšhelete go tšwa mo go mošomedi wa tša bokgabo.

Go swanetše go ba le konteraka ya go ngwala goba tumelelano

Tiragalo goba lefelo le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go rerišana le go laetšana mmogo gore kemang yo a lefelago ditshenyagalelo dife kapa dife tšeo di ka hlagago.

Mošomedi wa tša bokgabo le tiragalo goba lefelo ba swanetše go dumelelana mmogo mabapi le khomišene ye e swanetšego go lefelwa go tiragalo goba lefelo, gomme e swanetše go lekalekana le maemo tirelo yeo e abjago ke tiragalo goba lefelo.

Tiragalo goba lefelo le swanetše go hwetša tumelelo ya mošomedi wa tša bokgabo pele ba tšwela pele ka tefo ya tefelokabonnyane. Ditumelelano tša tefelokabonnyane di swanetše go akaretšwa ka go konteraka magareng ga mošomedi wa tša bokgabo le tiragalo goba lefelo. Nako ya godimodimo ya ditefelo tša tefelokabonnyane go ba di lefeletšwe ka botlalo e swanetše go ba dikgwedi tše tharo.

Ditefelo tša tefelokabonnyane di swanetše go dirwa ka dikarolwana le dikgato (go fa mohlala, 30%-30%-40%) kakhomišene yeo e lefelwa go tefelokabonnyane ye nngwe le ye nngwe.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go amogela tefo ye nngwe leye nngwe ya tefelokabonnyane ka sebaka se se sa fetego matatši a 30 a gore tefo e amogelwe ke tiragalo goba lefelo, gomme sekoloto se se katološitšwego se swanetše go nna ka gohle kotsi ya tiragalo goba lefelo. Ge thekišo ka tefelokabonnyane e sa phethagatšwe ka sebakase se sa fetego matšatši a 90, tiragalo goba lefelo ba swanetše go lefa mošomedi wa tša bokgabo tšhelete yefeletšego ya ya thekišo go ntšhitšwe khomišene ya maleba. Tumelano e swanetše go fihlelelwa ya gore tiragalo goba lefelo le ka swara goba la boloka mošomo wo o rekišwago sebaka se se kaakang, pele le bušetša mošomo go mošomedi wa tša bokgabo.

4.5 MAFELO A DITHEKIŠO TŠE NTŠI

Ge modiri mošomedi wa tša bokgabo a rekiša mošomo wa bokgabo ka mafelo a go rekišo a mantši a bjalo ka mabenkele a kofi, dimmolo goba mebaraka, go swanetše ga ba le tumelelano ya go ngwalwa ya go hloka tekanyetšo gare ga batho ka moka bao ba amegago.

Peotheko e swanetše go dumelanwa le go boledišanwa ke batho ka moka bao ba amegago gomme e swanetše go swana go ralala le mafelo ka moka a thekišo.

Ge morulaganyi goba mong wa lefelo la thekišo ga le abele ditirelo tše di swanago le tša dikalari tša kgwebo (lebelela Karolo ya 4.3), pona kelo ya khomišene e swanetše go ba tkase kudu.

4.6 GO REKIŠA INTHANETENG

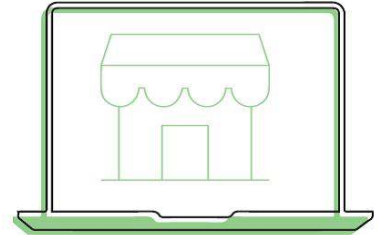
Mešomo ye e rekišwago ke tiragalo goba lefelo ka inthanete di ya ka dithulaganyo tše swanago le tša mešomo yeo e rekišwago ka dikalari tše di tlwaelegilego tša kgwebo, go akaretša malebana le

dikhomišene.

Go dikgahlegelong tše kaone tša bašomi ba tša bokgabo le dikalari go hloma:

- Gore lefelo le sireletšegile go go kaakang kgahlanong le ditlolomolao tša IPR ;
- Gore phihlelelo le tšhomišo e laolwa ke Laesentshe ya Mošomiši wa Wepsaete;
- Gore mošomo o tla laetšwa le go hlalošwa ka tsela ya maleba.

Tiragalo goba lefelo, goba mong wa wepsaete, o swanetše go dumelelana mošomedi wa tša bokgabo ge eba go taoneloutwa ke bašomiši go tla dumelelwa le gore mabaka le melawana efe ya laesentshe.

4.7 MERWALO

Merwalo ke thulaganyo ye e tlwaelegilego kudu ya go rekiša gare ga bašomi ba tša bokgabo le dikalari tša kgwebo. Se se ra gore tiragalo goba lefelo ga se mong wa mošomo wa bokgabo, eupša ke gore le rekiša mošomo bjalo ka moemedi mošomedi wa tša bokgabo.

Mošomo wa bokgabo ka morwalo rekišwa mošomedi wa tša bokgabo goba mong wa mošomo wa bokgabo a dumelela gore tiragalo goba lefelo go bontšha le go bapatšha mošomo wa bokgabo sebaka se itšego, ka ntle ga gore tiragalo goba lefelo le tšee maemo a go ba mong wa mošomo. Tiragalo goba lefelo le tšea khomišene ya go rekiša mošomo. Dikalari tše ntši le mafelo mangwe a dikhefi a rekiša mošomo wa bokgabo ka tumelelano ya go lefa moabi ka morago ga thekišo legatong la mošomedi wa tša bokgabo.

Bong bja mošomo wa bokgabo bodula e le bja mošomedi wa tša bokgabo, gomme ke fela ka morago ga tefelo ye e feleletšego yeo go tla dirwago phetišetšo ya seemo sa go go ba mong go tšwa go mošomedi wa tša bokgabo go ya go moreki.

Tumelelano ya go lefa moabi ka morago ga thekišo e swanetše go dirwa le go saenwa gare ga bao ba amegago. E swanetše go akaretša:

- Sebaka seo mošomo wa bokgabo o swanetšego go abelwa go fihlela o rekwa;
- Khomišene yeo kalari le mošomedi wa tša bokgabo ba tla e amogelago ka nako ya thekišo ya mošomo wa bokgabo;
- Gore tiragalo goba lefelo le tla lefela bjang mošomedi wa tša bokgabo;
- Ke mang yo a lefelago senamelwa le inšorentshe ya mošomo wa bokgabo;
- Ke mang yo o rwelego maikarabelo a tlhomo mošomo wa bokgabo;
- Gore mošomo wa bokgabo o bušetšwa bjang ge o sa rekišwa;
- Dipego tša maemo swanetše go abelwa ge mošomoo romelwa/bušetšwa.

Ge e le mabapi le mošomo o moswa o tsenywa tumelelanong ya bjale ya morwalo, rekoto ya morwalo e swanetše go dirwa le go saenwa ke batho bao ba amegago ka bobedi le go mametletšwa tumelelanong ya morwalo.

Ge go romelwa mešomo ya bokgabo go tiragalo goba lefelo, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go neela lenaneo le le feleletšego leo le hlalošago mešomo ya bokgabo, go akaretša tlhalošo ya maemo a mešomo ya bokgabo. Tiragalo goba lefelo le swanetše go netefatša lenaneo la thomelo kgahlanong le

mešomo wo o rometšwego wa bokgabo. Tiragalo goba lefelo le swanetše go saena le go bušetša khopi ya lenaneo kwa go mošomedi wa tša bokgabo bjalo ka kamogelo.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a sa beakanye lenaneo la morwalo le le hlošitšwego ka godimo, e swanetše go rulaganywa ke tiragalo goba lefelo ka bonako ge ba tšea mošomo wa bokgabo le khopi ye e saennweo ye e e filwego ke mošomedi wa tša bokgabo.

Ka go amogela mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo ka morwalo, tiragalo goba lefelo le dumelelana le ditatamente tše di beilweng letlakaleng la morwalo, gomme le amogela gore mošomo wa bokgabo o be o le le mo maamong a a lokilego ge o amogelwa

Mešomo ya bokgabo ye e rometšwego ga se thoto ya tiragalo goba lefelo, gomme ka se akaretšwe thekišong efe kapa efe goba phetišetšo ya tiragalo goba lefelo.

4.8 DIPONTŠHO LE DITAETŠO

Ke tlwaelo gore dipontšho le diteatšo di bitše kopano ya komiti ya tlhopho ye e bopilwego ka dikalari tše di nago le maitemogelo le tsebo ya kgwebo.

Dipontšho le diteatšo di swanetše go ba le melawana yeo e šomago yeo e netefatšago gore tlhopho e dula e le ya go hloka bosodi gape e ba ya peopepeneng.

Mokgwatirišo wa tlhopho o swanetše go hwetšagala phatlalatša ka mabaka a dikgopelo tša bohle tša bakgathatema ka go kalari goba protšeke pontšhong goba taetšong.

Ge e le mabapi le diprotšeke tšeo e sego tša kgwebo goba mafelo a ao a laleditšwego pontšhong goba taetšong, protšeke goba lefelo la protšeke letla laola le go fa konteraka badiragatši ba lona le bašomi ba tša bokgabo.

Dipontšho le diteatšo di swanetše go ba le melawana yeo e šomago go šogana le mošomo wo maatla.

Melawana ka moka le melaotshepetšo mabapi le go dira konteraka, dikhomišene le dithekišo ya dikalari tša kgwebo le bašomi ba tša bokgabo ditaetšong e tšwela pele go ba gona bjalo ka ge go laeditšwe ka go Karolo ya 4.3 goba 4.4 go ithekgile ka mabaka.

4.9 BADIREDI/BAŠOMEDI BA TŠA BOKGABO

4.9.1 KEMEDI YA MOŠOMI WA TŠA BOKGABO LE DITHEKIŠO

Go fapana le kamano ye e tšwelago pele yeo bašomi ba tša bokgabo ba nago le yona le kalari, ya bone ya kemedi, go rekiša ka go šomiša baeletši ba tša bokgabo gantši ke tiragalo yeo e diragalago gatee ye e nepištšwego tirišanong e tee. Le ge go le bjalo, baeletši ba tša bokgaboba ka šogana le mošomedi wa tša bokgabo wo itšego gomme gantši go ba le dikamano tša kgwebo.

Go swanetše go ba le tumelelano ya go ngwalwa goba konteraka gare ga moeletši wa tša bokgabo le botaki le mošomedi wa tša bokgabo yeo e hlalošago ka botlalo mabaka le melawana ya kamano. Dintlha tša gore go swanetše ga akaretšwa eng go tla ithekga ka mohuta wa kamano.

Moeletši wa tša bokgabo o swanetše go thuša go netefatša gore go na le thekišo ya mošomo wa bokgabo gare ga mošomedi wa tša bokgabo le moreki.

Tumelelano e swanetše go akaretša dintlha tša tefelo, go lemoša bareki ka ditokelo tše mošomedi wa tša bokgabo a nago le tšona, le go rarolla dikakano dife kapa dife tše di kgethegilego malebana le pontšho le tlhokomelo ya mošomo wa bokgabo.

Tefelo go mošomedi wa tša bokgabo e swanetše go diragala ka sebaka se se sa fetego matšatši a 2 a go amegela tefeloya moeletši wa tša bokgabo.

Fao mošomedi wa tša bokgabo a nang le kemedi ye e feleletšego ya kalari moeletši wa tša bokgabo o swanetše go hlomphe kamano yeo le go dirišana le yena ka kalari. Mo lebakeng leo, khomišene e swanetše go lefelwa ke mošomedi wa tša bokgabo go kalari ka tekanyo ye go dumelelanwego ka yona peleng. Ka gona, ge go le maleba, kalari e swanetše go kgaoganya khomišene le moeletši wa bokgabo katekanyo tekanyo ye go dumelelanwego ka yona peleng. Moeletši wa bokgabo ga a swanela go lefelwa khomišene efe kapa efe ya tlaleletšo ke mošomedi wa tša bokgabo.

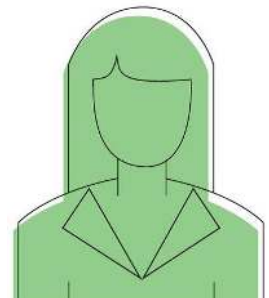
Moeletši wa bokgabo o swanetše go amogela khomišene ka thwii go tšwa mo go mošomedi wa tša bokgabo ge fela moeletši a tšea mošomo wa kemedi legatong la mošomedi wa tša bokgabo yo ka tsela ye nngwe a se nago kemedi.

Tiragalo goba lefelo le swanetše go saena le go bušetša khopi ya lenaneo go mošomedi wa tša bokgabo bjalo ka kamogelo ya mošomo.

Baeletši ba abago ditirelo tša taolo ya protšeke le tša nolofatšo ba swanetše go laetša mabaka a ditirišano tše bjalo ka go ka go ngwalwa le badirelwa le batho bao ba amegago ba maleba.

4.9.2 TAOLO YA PROTŠEKE AND NOLOFATŠO

Peakanyo ya tefišo e swanetše go hwetšagala go batho ka moka bao ba amegago pele ga nako. Ditherišano tše di amango le peakanyo ya tefišo le leano la tefo, ge go hlokagala, di swanetše go dumelelanwa ka go ngwalwa.

4.10 BAŠOMI BA TŠA BOKGABO SELLING WORKBAŠOMI BA TŠA BOKGABO BAO BA REKIŠAGO MOŠOMO WA BONA

Tumelelano ya thekišo e swanetše go dirwa gare ga mošomedi wa tša bokgabo le moreki gomme e swanetše go akaretša tše di latelago:

- Tihalošo ya mošomo wa bokgabo, go akaretšwa le dibontšhwa, selekanyo le dintlha tša thulaganyo
- fao go hlokagalago;
- Bong bja IPR le taolo;
- Gore ke motho ofe yo a rwelego maikarabelo a tshenyagalelo ya senamelwa le inšorentshe;
- E ka ba mošomo o freimilwe goba ga wa freimiwa (ge go hlokagala);
- Peakanyo ya go tliša mošomo;
- Kananyo ya dintlha tša boikgokaganyo e diaterese (mafelo a bodulo) ka boitlamo go tšwa moreki go tsebiša mošomedi wa tša bokgabo ge eba mošomo o rekišitšwe gape.

Bašomi ba tša bokgabo ba ka kgopela gore ditokelo tše itšego tša tlaleletšo di hlomphe ka morago ga gore mošomo wa bokgabo o rekišwe. tumelelo ye bjalo ya dithekišo e swanetše go akaretša:

- Temana mabapi ke phetošo le tlhokomelo a mošomo wa bokgabo le mošomo wa tlhokomelo;
- Gore mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go lefelwa le go lemogwa ge mošomo o gatišwa;
- Gore mošomedi wa tša bokgabo o na le tokelo ya go šomiša mošomo wa bokgabo pontšhong;
- Gore mošomedi wa tša bokgabo o na le tokelo ya go šomiša mošomo wa bokgabo pontšhong ge go na le kgopelo;
- Gore mošomo wa bokgabo o swanetše go lotwa le go lokišwa ge o senyegile;

Setifikeiti sa netefatšo se hlaloša mošomo wa bokgabo gomme se tiišetša moreki gore mošomo ke mošomo wa mathomong wo o hlotšwego ke mošomedi wa tša bokgabo yo leina la gagwe le ngwadilwego le go laetšwa ka setifikeiting. Kalari, tiragalo goba lefelo, mošomedi wa tša bokgabo, goba morekisi yo mongwe le yo mongwe, ba swanetše go ntšha setifikeiti sa netefatšo ge moreki a se kgopela.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go dumelelwa go fihlelela mošomo wa bona wa bokgabo go direla mabaka a direkoto tša dingwalwa, le dipontšho tše di swarelwago go gongwe go ithekgile ka dikakanyetšo tša pabalelo ye e tlwaelegilego le kgoboketšo.

Mo lebakeng la ge tiragalo e hloka gore mošomo wa bokgabo o senywe ka baka la tshyenyego e e ka se kgonego go beakanywa, mong o swanetše go tsebiša mošomedi wa tša bokgabo le go fa neela nako ye e kwagalago ya gore mošomo wa bokgabo o ngwalwe le/goba o tlošwe gomme le išwe lefelong le le lengwe. Moo go kgonegago gona, mong o swanetše go bušetša mošomo go mošomedi wa tša bokgabo ntle le tefišo , go thekga tokelo ya tšhireletšo ya tokelo ya mošomedi wa tša bokgabo ya maitshwaro.

Bareki ba praebete le ba setšhaba ba bokgabo ba hloka go lemoga mabaka a mangwe a a kgethegilego ao a šomago lekaleng. Bašomi ba tša bokgabo ba bantši ba hwetša letseno la tlase go tšwa mešomong ya bona ya tša bokgabo, gomme go digelwa tefelo ye e feleletšego le ya go hloka bosodi ya ditirelo tša bona.

4.11 BAKGOBOKETŠI BA PHRAEBETE LE DIKHOMIŠENE

4.11.1 MOŠOMO WA KGOPELO YA GO HLAMA

Mešomo ye e kgopetšwego gore e hlagišwe ya bokgabo ke mešomo ye e tšweleditšwego ka tlase ga thulaganyo ya khomišene fao mošomedi wa tša bokgabo a šomago bjalo rraonteraka yo a ikemego mo go tšweletšeng mošomo goba protšeke. Peakanyo ye e fapana le kamano ya bašomi. Mo kamanong ya kgopelo ya gore go hlagišwe, motho yo a kgopelago tlhagišo le mošomedi wa tša bokgabo ba dumelelana ka mohuta, sebopego, le diteng tša mošomo wa bokgabo goba protšeke ye e tlilego go dirwa, mokgopedi o lefa tefelo go dira mošomo wa bokgabo, gomme mošomedi wa tša bokgabo o tšweletša mošomo goba protšeke go ya ka ditaetšo tše go dumelelanwego ka tšona peleng gare ga batho bao ba amegago.

Ge e le mabapi le ge moreki a kgopela go hlama mošomo thwii go tšwa go mošomedi wa tša bokgabo, konteraka ya kgopelo ya go hlama e swanetše go dirwa. Tumelelo e swanetše go hlaloša gore tshepedišo ya kgopelo ya go hlama e akaretša eng, peakanyo ya gore ditefelo di dirwa bjang le gore di swanetše go dirwa ka nako ya tshepedišo. Konteraka e swanetše go akaretša dintlha tše di latelago:

- Tlhalošo ya mošomo wa bokgabo go akaretšwa le dithalathwalwa ya mathomo.
- Peakanyo ya tshenyagalelo;
- Dikgato tša ditlhaloblo le ditumelelo le peakanyo ya nakwana ya tefelo;
- Gore go ka laetšwa bjang tumelelano ke motho yo mongwe yo a amegago, le gore poelo ya se e tla ba eng;
- Ke mang yo e lego mong wa khophiraete ya mošomo;
- Gore mošomo wa bokgabo o tla sepetšwa bjang le go gorošwa bjang;
- Ke mang yo a tlogo hloma mošomo wa bokgabo.

Bakgoboketši ba swanetše go lemoga dinyakwa malebana le dikelo tša semolao tša mošomedi wa tša bokgabo tše bjalo ka khophiraete le ditokelo tša maitshwaro mošomong wa bona.

4.11.2 GO ŠOMA

Bareki bao ba holofelwago ba swanetše go hlompha tefo efe kapa efe yeo a dumelela ka yona le morekiši le/goba mošomedi wa tša bokgabo.

Pele thekišo e thoma, moreki yo a holofelwago o na le tokelo ya go kgopela phihlelelo ya matheriale wo o phatlaladitšwego ka ga mošomedi wa tša bokgabo (dingwalwa le dikhathaloko), CV le taodišophelo tša mošomedi wa tša bokgabo, le ditfikeiti tša kgonthišišo ya mošomo (ge go hlokagala), tšeo morekiši a ka bego a na le tšona goba a nago le phihlelelo go tšona.

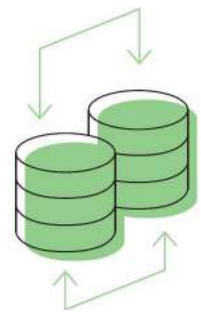
Bareki bao ba holofelwago ba swanetše go dumelelwa go hlahloba mošomo efe kapa efe woo ba nyakago go o reka, go netefatša gore mošomo ga se wa senyega le gore mošomo o seemong seo morekiši a se hlalošitšego.

Bareki ba rekota bjalo ka taetšo ya mešomo ya bona ya bokgabo mo kgoboketšong ya bona go direla mabaka a netefatšo le a seemo sa go ba mong, le go boloka direkoto tša tshenyego efe kapa efe goba diphetogo maamong a mošomo wa bokgabo. Go boloka rekoto go bohlokwa go laetša boleng bja mošomo bja thekišo gape.

Bareki bao ba holofelwago ba bokgabo bja bitio ba swanetše go tiišetša le morekiši mabapi le tlhokego, le ditshenyagalelo tšeo di amanago le tšona, go lokiša mošomo wa bokgabo mo nakong ye e tlogo, malebana le dithekenolotši tše di fetogago ka pela le difomate.

Bareki bao ba holofelwago ba swanetše go netefatša gore ba kwešiša mabaka a poloko le/goba maemo a pontšho ya mošomo efe kapa efe wo o rekilwego wa bokgabo. Bareki ba ka kgopela gore maemo a a fiwe ka go ngwalwa ke morekiši.

4.11.3 GO BEA THEKO YA MOŠOMO

Bareki ba ba holofelwago ba swanetše go dumela dinyakisišo ka ga peotheko ya mošomo wo itšego wa bokgabo, goba peotheko ya selekanyo ya mošomo wa bokgabo wa go swana. Ge e le mabapi le mokgabiši yo a thomago wa go hloka rekoto ya dithekišo, morekiši o swanetše go nyakišiša direkoto tša thekišo tša mošomo wa bokgabo ye a ka bapetšago le yona ye dirilwego ke bakgabiši ba bangwe bao ba nago mediro ya go swana le dintlhakgolo tša mošomo.

Ge bareki ba ba holofelwago ba reka go tšwa go dikalari tša kgwebo goba ka go šomiša moemedi yo mongwe gomme e se thwii go tšwa mo go mokgabiši, ba swanetše go tseba gore go fihla ka 40% ya palomoka e tla lefelwa bjalo khomišene go dikalari tša kgwebo goba moemedi. Mokgabiši o amogela 60% ye e šetšego.<segment 3433>

Bareki bao ba holofelwago le bakgoboketši ba swanetše go lemoga gore sengwe le sengwe sa dilo tše di latelago se ka ba le ditlamorago thekgong ya mošomo wo itšego wa bokgabo:

- Dikalari, dimusiamo goba dihlongwa fao badiragatši ba bontšhitšego mošomo wa bona;
- Dipontšho tša go se boeletšwe;
- Go kgatha tema ka sehlopha sa dipontšho;
- Difoka, meputso, ditšhelete tša thušo goba ditlhompho tšeodi amogetšwego;
- Go hwetša dikgoboketšong tša bohle, tša praebete, goba tša kgwebo;
- Maemo ao motho a a swerego (go fa mohlala, Modiragatši wa modudi, mporofesa, morutiši, mofahloši);

- Ditebogo, tsopolo, goba kabelo ka diphatlalatšong (go mohlala, Dimonokerafo goba dikhataloko);
- Thekišo ya mošo le fantisi.

Dilo tše di latelago le tšona di ka ba maleba mo thekogn ya bofelo gomme di swanetše go elwa hloko:

- Mošomo wa mathomong yo bewa theko ya godingwana ga ya go dipušološo tša mošomo wa bokgabo;
- Dikgatišo tše di kgaoleditšwego tša kgathišo ya mathomong (go akaretšwa diswantšho) di bewa theko ka kakaretšo ya godingwana ka baka la go ba gona ga dikgatišo tše mmalwa mmarakeng;
- E ka ba mošomo o freimilwe goba ga wa freimiwa;
- Ge e le mabapi le bokgabo bja bitio, theko e ka fapana go ya ka bogolo bja kgathišo, fomate yeo e hwetšagalago, ge e le gore mošomo o tla ka khopi ye e ka kgonago go akhaebiwa, goba gore e ka sephuthelwaneng goba pakana ye e filwego goba e akareditšwe (go fa mohlala sephuthelwana sa go itirelwa ka diatla sa DVD goba bidio gofapana le lepokisana la le tlwaelegilego).

4.12 DITUTIO

4.12.1 DIKONTERAKA LE DITUMELELANO

Ge e le gore studio se laolwa ke mphato wa bašomi ba tša bokgabo, tumelano ya kgwebišano e swanetše go dumelwana ke maloko ka moka. Tumelano e swanetše go hlaloša mešomo le maikarabelo mabapi le:

- Tlhokomelo;
- Taolo;
- Ditšhelete.

Go digelwa gore dikgoboketšo tše bjalo di takanywe bjalo ka boingwadišo bja semmušo.

Ditumelano tša khirišo di swanetše go dirwa magareng ga mongmobu le batho bao ba amegago goba mokgatlo.

Ditumelano tša setudio di swanetše go ba gona ka bašomi ba tša bokgabo bao ba rentago lefelo ya studio.

Ditumelano tša studio di swanetše go dumelana botlalokgolo bja tsebišo ya dikgwedi tše pedi.

Ditumelano tša studio di swanetše go akaretša tše di latelago:

- Dinyakwa tša depositi;
- Gore rente e lefelwa bjang gape neng;
- Taolo ya tšhalelomorago ka ditefelo;
- Tsebišo ya motheo.

Ge e le mabapi le sehlongwa (kgwebo ya selegae, bolaodi bja selegae, kalari ya mmasepala gobaa musiamo) seo seabago lefelo ka kananyo ya ditirelo tše itšego go tšwa sehlopheng sa bašomi ba tša bokgabo (go fa mohlala, diwekešopo), go swanetše ga ba le tumelano ka ga kabo le magomo aditirelo.

Ga se tlwaelo go ba le inšorentshe ya mešomo ya bokgabo ka ditudiong, le ge go le bjalo go ka boledišanwa le go dumelanwa mmogo le batho kamoka bao ba amegago, maloko, le badudi.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a nyaka go dira mošomo wa bokgabo le go hira setudio sa kgathišo goba setudio sa petlabje go feleletša tlhamo ya palo ya tlase ya dikhopi tša mošomo wa bokgabo, go swanetše ga ba gore tumelano e fela mošomo wa bokgabo o šetse o dirilwe ntle le ge mošomedi wa tša bokgabo a neela setudio tumelano ya go rekiša mošomo wa bokgabo. Ge mošomedi wa tša bokgabo le setudio sa kgathišo goba setudio sa petlabje ba dirišana mmogo go dira palo ya fase ya dikhopi, bong bja kgathišo bo abelwanwa ke batho bao ba amegago ka bobedi, ka ge setudio le mošomedi wa tša bokgabo ba tsena mmogo kotsing ya mohlakanelwa ya go dira mošomo.

4.12.2 MAPHELO LE POLOKEGO

Setudio se rwele maikarabelo a polokego ya sebele ya motho ofe kapa ofe yo o šomišago lefelo, gomme se rwele gape maikarabelo a go šomiša mekgwatirišo ye e lekanego go dira gore batho ba kgone go tšwa lefelong ka nako ya tšhoganetšo (go fa mohlala ka go netefatša gore mošomo wa bokgabo ga bolokwe diphasetšhing tše di yango ka ntle).

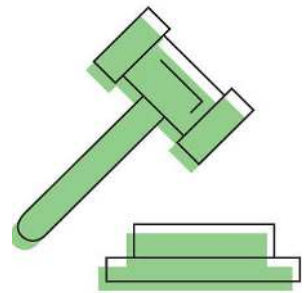
Setudio se hloka go netefatša poloko ya maleba ya dimatheriale tše di kotsi gomme se swanetse go latela ditaello tša modiri mo lebakeng le. Dintlha di swanetše go akaretšwa ka ditumelelanong tša setudio.

Ditudio di hloka go ba le ditshepedišo tše di lekanego tša taolo ya matlakala le go lahlwa ga wona go ya ka melawana.

Setudio se hloka go netefatša tsenyomoya ye e lekanego ya mafelo ka moka. Dipeakanyo tša setudio di swanetše go akaretša le go obamela melawana ye e beilwego ya tsenyomoya, polokego le tatlho. Ditudio di swanetše go hlahloba gape melawana ya maphelo le polokego, go akaretša boleng bja mošomo le go beakanya diphaephe tša go tima mollo, mafelo a botso a tšhoganetšo le tsenyomoya.

Ditudio di swanetše go ba mo maemong a a lokilego malebana le Sekwama sa Ditefelo le go ba le inšorentshe ya maikarabelo a setšhaba. Lebelela Karolo ya 5.1.2.

4.13 DIFANTISI

Morekiši, mofantisi, le moreki ba swanetše go dira tshepedišo ya fantisi ka dinako a moka ka botshepegi le ka go obamela melawana ya maitshwaro ya mokgwatirišo wa intaseteri ya fantisi.

Dipeano le mabaka tša thekišo di swanetše go ba pontšhong le go hwetšagala gore di hlahlobje fantising.

Mošomo ofe kapa ofe wa bokgabo woo o nago le kgahlegelo ya ditšhelete ya ntlo ya fantisi, goba wo o nago le theko ya resefe o swanetše go tšewa bjalo khatalokong le go tsebišwa pele ga tshepedišo ya go bita. Theko ya resefe gantši ga e tsebagatšwe go motho yo o a bitago.

Pele ga thomišo ya go bita, mofantisi o swanetše go tsebišage eba morekiši o le tokelo ya go bita ka maemo afe kapa afe a thekišo ya resefe.

Mofantisi o swanetše go netefatša gore tšhelete ya biti ye nngwe le ye nngwe e laetšwa gabotse.

Mofantisi a ka gana biti.

5. DITŠHELETE TŠA MEKGATLO, DIKGWEBO, LE MOŠOMEDI WA TŠA BOKGABO

Karolo ye e amana kudu le dikarolo tše di amanago le tirišo ya seprofešenale wa badiragatši. Ke motswako wa dintlha tše e sego tše di kgethegilego go tiragatšo ya diprotšeke le dipontšho, gomme kuduku di le ka ga go šoma ga ditiragalo, malefelo le bašomi ba tša bokgabo bjalo ka ditikologo le batho bao ba šomago ba seprofešenale Karolo ya mathomo e lebelela tshepedišo ya batho bao ba dirišanago mmogo kgwebong, ditikologong tša mokgatlo goba tša sehlopha seo se šomago mmogo, gomme e fana ka ka melawana ya maitshwaro a makaone a tirišanommogo, taolo ye kaono le ditikologo tša mošomo wo o beetšwego molao (go akaretšwa phetogo, maphelo le polokego bjalo bjalo).

Karolo ya bobedi e šogana le dintlha tša bohlokwa tša ditšhelete tše di amanago le mešomo ya mekgatlo, dikgwebo le bašomi ba tša bokgabo. Sebaledi sa tefišo se akareditšwe ka go karolo ye. Sebaledi sa tefišo se dirilwe mabapi le melawana ya boditšhabatšhaba, go lebeletšwe dintlha tše di kgethegilego tša maemo a Afrika Borwa. E hlaloša melawana le melaotshepetšo ya gore go ka akaretšwa eng le gore go swanetše ga akaretša eng gego balelwa maemo a tefelo a seprofešenale Sebaledi sa tefišo se ka šoma bjalo ka tlhahli ya lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete, kgopelo ya go hlama/go dira konteraka le go bea theko ya mešomo le ditirelo.

5.1 DIKGWEBO, MEKGATLO YE E SA DIREGO LETSENO LE TŠEO DI KGOBOKETŠWAGO

5.1.1. PHETOGO

Ditiragalo goba mafelo a swanetše go hlama melawana ya tekatekano yeo di šoganago le phetogo. Leano la tekatekano thwalong le swanetše go dirwa ke bengmošomo ka moka gomme le swanetše go dirišwa go ditiragalo goba mafelo ka moka ao a tlhophilwego ka gare ga Melawana ya Tekatekanothwalong. Molawana o swanetše go ba gona gore e gore e hlahlobje ke bengmošomo ka moka le batho bao ba amegago, gomme e swanetše go mpshafatšwa kgafetšakgafetša.

Leano la tekatekanothwalong (EE) le bontšha lenaneo le le tlhophilwego la phethagatšo ya tekatekanyo thwalong. Leano la EE le ka aroganwa ka sengwalwa goba karolo ya sengwalwa ye kgolwane (bjalo ka leano la kgwebo). Thempoleiti ya leano la EE e kgokagantšwe le Melawana ya Tekatekanyothwalong, gomme Leano la EE le swanetse go ba le bonnyane dikarolo ka moka tše lego ka go thempoleiti ya EEA13. Ditiragalo le mafelo tše di sa hlokego go obamela semmušo melawana ya tekatekanothwalong di swanetše go šomiša thempoleiti e bjalo ka tlhahli ya phetogo ya tšona.

Ditiragalo goba mafelo a swanetše go hlama maano a tekatekano a ao a fihlelelago tšwelopele ye go nolofatša kemedi ya tekatekano ya bašomi ba tša bokgabo go tšwa go dihlopha tše di tlhophilwego, gammogo le go thuša go fediša kgethologanyo ye e sa lokago.

5.1.2. MAPHELO LE POLOKEGO

Melawana

Ditiragalo goba mafelo ka moka a swanetše go ba le melawana ya maphelo le polokego. Yona e swanetše go ba maleba go bašomi gammogo le baeng, batheeletši, bašomi ba tša bokgabo ditudiong le maamong a mošomo wo o kgethegilego (go fa mohlala, ditlhommo tša ditente goba didirišwa tše dingwe). Molawana o swanetše go ba gona gore e gore e hlahlobje ke bengmošomo ka moka le batho bao ba amegago, gomme e swanetše go mpshafatšwa kgafetšakgafetša.

Maikarabelo a bašomi

Molao wa Maphelo le Polokego Mošomong, 1993, o hloka mongmošomo go lota le go dira gore go be le, ka moo go ka kgonegago ka gona, tikologo ya mošomo ye e bolokegilego le ye e se nago dikotsi tša maphelo a bašomi. Se se ra gore mongmošomo o swanetše go netefatša gore lefelo la mošomo tiro ga le na dilo tše kotsi (go fa mohlala bensine, klorine le diphedidinyana), le dilwana, didirišwa le ditshepedišo tše di ka bakago kgobalo, tshenygo goba bolwetši. Moo se se sa kgonagalego, mongmošomo o swanetše go tsebiša bašomi ka dikotsi, magato a thibelo, le ditogamaano tša go šoma ka polokego, le go abela magato a tšhireletšo go nolofatša lefelo le le bolokegilego la mošomo. Balaodi ba ditudio ba swanetše go itlwaetša Molao, godimo ga go lebelela Karolo ya 4.12.2.

Bašomi ka moka ba tša bokgabo, ditiragalo le mafelo ba swanetše go itlwaetša Molao wa Maphelo le Polokego Mošomong, 1993, le go netefatša gore melawana ya Molao e phathagatšwa lehlakoreng lefe kapa lefe la lefelo lekae goba gore tiragalo e diragala kae. Go swanetše go elwa hloko ka tsela ye e kgethegilego bašomi ba tša bokgabo ba ba šomago ka tlhomo, go paka le go swara, gammogo le bao ba kgathago tema mošomong wa setegeniki bjalo ka momaganya tšhipi goba go aga tšhipi.

Mehlala e akaretša:

- Kabelo ya didirišwa tša polokego go akaretšwa le dihelmete, ditelafo, tšhireletšo ya mahlo
- Go aba tshedimo, taetšo, tlhahlo le tlhokomelo ya maitshwaro ao a ka bonwago a le kotsi;
- Go thwala le go hlhla kemedi ya maphelo le polokego go bašomi ba bangwe le ba bangwe ba ba 20 bao ba thwetšwego go tiragalo goba lefelo, lego hlama komiti ya maphelo le polokego fao go nago le dikemedi tše pedi goba go feta tša maphelo le polokego

Molao ka botlalo taouneloutwa go tšwa kgokaganyong ye e latelago: labour.gov.za

Molao wa Tefelo ya Dikgobalo le Malwetši a Mošomong

Molao wa Tefelo ya Dikgobalo le Malwetši a Mošomong, 1993, (COIDA) o hlagiša tefelo ya hlatswadiatlta go bašomi le mabaka a mangwe, baholegi ba bona, bakeng sa dikgobalo goba malwetši a mošomong.

Bengmošomo bao ba akareditšwego ke COIDA ba akaretša motho ofe goba ofe yo a tsenetšego konteraka ya tirelo goba thutelamošomo/dithuto tša mošomo le mongmošomo, e ka ba kago ngwalwa goba ka molomo, ka go bolela goba ka tiragatšo.

COIDA e dira ditlhagišo tše di latelago:

- Mošomi ga a swanela go dira bohlatse bja gore o be a sa šetša – Molaoohlagiša sthepediso ya 'go hloka phošo' ya inšorentshe ya kotsi;
- Bašoi ba amogela tefelo le ge e le gore mongmošomoga a solwa bakeng sa kotsi. Tefelo e lefewa ge kotsi e diragetše 'mošomong', go ra gore ge mošomi a be a le mošomong;
- Ga go hlokagale gore o ye kgorong ya tshoko: tefelo e lefesa ka Mokomišinare wa Ditefelo;
- Molao o dira tlhagišo ya gore tefelo ye e oketšegilego e lefse ge e le gore mongmošomoo be a sa šetša.

Ge e le gore kotsi e hlotšwe ke bošaedi bjalo golo bja maikemišetšo kamošomi, ga go tefelo yeo e tlogo lefelwa, ntle le ge e le gore kotsi e hlotšwe ke bogolofadi bjo šoro goba lehu la mošomi, goba mošomi o na le bafepša. 'Maitshwaromabe a go šiiša a ka boomo' a hlalošwa ke COIDA bjalo ka go tagwa goba go aka fase ga khuretšo ya diokobatši tša nakhotiki, tlolo ya molao ofe kapa oofe wa maphelo le polokego ka go rata goba ka bošaedi, le molao mongwe goba tlogelo yeo Mokomišinare a akanyago e le

maithsaromabe a mabe ka maikemišetšo.

Mongmošomo yo o nago le mošomi o tee goba go feta o swanetše go ingwadiša le Sekhwama sa Tefelo, gomme o swanetše go lefa tefo ya tekolo ya ngwaga ka ngwaga ya bašomi. Mongmošomo yo angwadišagolego lefela ditefelo tša ngwaga ka ngwa tša Tefelo ya Bašomi o šireleditšwe kgahlanong le go sekišwa ke bašomi bago gobala mošomong. Molao wa Tefelo ya Bašomi o rweša mongmošomo maikarabelo a sebele le a mašeleng go kotsi goba lehu lamošomi ge e le gore mongmošomo ga a ingwadiša oe Sekhwama sa Tefelo.

Mongmošomo o naletlamego ya semolao go bega kotsi go Mokomišinare wa Tefelo ka sebaka se se sa fetego matšatši a šupago. Go šitwa ke go dira bjalo ke kotlo ka faene ye e sego ka godimo ga tefelo yeo e lefelwago sebakeng seo.

Tokelo ya tefelo efela ge kleime e sa dirwe ka sebaka se se sa fetego dikgwedi tše 12 ka morago ga kotsi goba phekolo ya ngaka ka bolwetši bjo bo šireletšwago ke Molao.

Fao mošomi a fanago ka senamelwa sa go sefefelwe go tloga le go ya mošomong, gomme senamelwa se otlelwa ke mongmošomo ka sebele, kotsi ye nngwe le ye nngwe yeo e diragalago e tla tšewa eleyeo e diragetšego ka nako ya mošomo . Ka mantšu a mangwe, tefelo e ka kleingwa bakeng sakgobalo goba lehu la go hlolwa ke kotsi. Ga go phumolamegokgo yeo e tlogo lefelwa ge kotsi e hlagile ka senamelwa sa go se lefelwe seo seneelwago ke rakonteraka legatong la mongmošomo.

Bengmošomo le Bašomi ka moka ba swanetše go itlwaetša Molao wa Ditefelo tša Dikgobalo tša Mošomong le Malwetši, 1993, le ditokelo tšeo di amanago le wona tšeo di hlagišitšwaego ka go Molao wo. The COIDA e hwetšagala kgokaganyong ye e latelago: labour.gov.za

5. 1. 3. DITHUTHELAMOŠOMO

Go hwetša tshedimošo ye e nago le dintlha ka botlalo ka ga dithuthelamošomo tša bokgabo bja go thalwa ka Afrika Borwa lebelela pukwana ya tshedimošo ya thuthelamošomo ya VANSa go vansa.co.za

Melawana

Ditiragalo goba mafelo a swanetše go hlama melawana ya ka gare ka dithuthelamošomo. Melawana ya ka gare e swanetše go laetša mabaka ao ka wona tiragalo goba lefelo le dirago konteraka le moithuthelamošomo, gore ditshepedišo tša keletšo ke dife, le mabaka a tefelo. Molawana o swanetše go ba gona gore o sekasekwe ke baithuthelamošomo ka moka, bengmošomo le batho bao ba amegago, gomme e swanetše go mpshafatšwa ka mehla.

Mareo

Moithuthelamošomo o swanetše:

- Go abela maitemogelo a bohlokwa a thuto ye e nago le thekgo; go abela keletšo ye e neelwago ke motho yo a nago le maitemogelo; go dumelela motho ka noši go thoma goba go oketša bokgoni bja maleba karolong ya gagwe ye a e e kgethileo ya mošomo.
- Go netefatša tlhabollo ya dikamano tša mošomo wa dikamano tša leago; go kgontšha bahlahlobiwa go ithuta mekgwa ya mošomo o mokaone bjalo ka kgokagano, mabokgoni a nako le taolo ya protšeke;
- Go fa menyetla ya šomišana le ba bangwe ye e feleletšago di dirile gore go be le mošomowo o lefago go ya pele, goba go thuša mošomo wa moithuthelamošomo go ya pele ka ditsela tša kgonthe.
-

Moithuthelamošomo yo mongwe le yo mongwe o swanetse go fiwa konteraka goba lengwalo la go kwešišega leo le hlalošago mošomo le maikarabelo ao a tlogo abelwa. Moithuthelamošomo o swanetše go fiwa mošomo wo o hlalositšwego gabotse thaetlele ya mošomo. Se se swanetse go akaretša peopepeneneng mešomong ya tšatši ka tšatši le maikarabelo, le go hlaloša tšwelopele ka mokgatlong. Ka kakaretšo, baithuthelamošomo ka moka ba tshwanetše go fiwa maemo a maikarabelo ao a tlogo tšwetša pele maikarabelo a bona.

Thutelamošomo e swanetše go bay a lebaka le le kopana gomme ge go kganagala sebaka sa dikgwedi tše tshela go fihla go ngwaga.

Baithutelamošomo ba swanetše go kalatšwa ka mokgwa wo o swanago le wa bašomi ba ka mehla, kakakanyo ya maleba ye e fiwago kafa bokgoni le mangwalo a bona a thuto a amanago le me yeo ba holofelwago go e dira. Kalatšo e swanetše go dirwa ka mokgwa wo o bulegilego gape wa peopepeneneg, go kgaonagatša phihlelelo ya go hloka bosodi gape ya tekatekano go baithutelamošomo bao ba hwetšagalago.

Konteraaka ya go ngwalwa yeo e hlalošago dinako tša go šoma tša moithutelamošomo, ditebanyo le ditlamego tša moithutelamošomo, le mabaka a mangwe a kamano, di swanetše go ngwalwa le go dumelelana pele thutelamošomo e thoma. Tlhahlo efe kapa efe yeo moithutelamošomo a ka e nyaka bakeng sa karolo e swanetše go beakanywa pele ga nako. Leano le swanetše go abelanwa le moithutelamošomo ka letšatši la mathomo la leano. Tlhahlo e swanetše go akaretša thutišo ya maphelo le polokego yeo e beakanyeditšwego mokgatlo ka sebele.

Mekgatlo e swanetše go netefatša gore motho yo a ikgafilego go hlokomela le go eletša moithutelamošomo o dira ditshekatsheko tša ka mehla tša tiro. Motho yo o swanetše go fa maikutlo ao a tšwelago pele, e ka ba mohlokomedi goba moeletši ka nako ya thutelamošomo, gomme o swanetše go dira ditshekatsheko ye e tlwaelegilego ya go tšwetša pele dipelo tša nako yeo e dirišwago le mokgatlo.

Mekgatlo e swanetše go fana ke sedirišwa se se hklokagalago le go netefatša lefelo la mošomo go kgontšha baithutelamošomo go phethagatša mešomo ye e filwego le maikarabelo.

Lengwalo la bopaki la motho ka botlalo le swanetše go fiwa bofelong bja thutelamošomo.

Putselo

Fao go kgonagalago, baithutelamošomo ba swanetše go lefelwa. Bonnyane, ditiragalo goba mafelo a a ba amogetšego a swanetše go lefela ditshenyagalelo tše di amanago le mešomo ye e dirilwego ke moithutelamošomo: go tšea leeto go ya le go boa mošomo, le ka nako ya mošomo. Se se tla netefatša phihlelelo kabophara, le go dumelela batho ba go tšwa bokamoragong bjo bo fapanego bja ekonomi go fihlelela baithutelamošomo.

Ka Yuropa le Amerika, baithutelamošomo bao ba sa lefelwago ka bokgabong ke selo se se tlwaelegilego. Go na le tshwenyego ye ntši ka ga tiro ye, ka dinaga tše ntši tše di tsebišago melao ya go šireletša bašomi ba baswa ba mošomo wa boithomedi gore ba se ke ba jabetšwa.

Ntlha ye bohlokwa ka dithutelamošomo tše di sa lefelwego lefaseng e bile go nyatša bašomi bao ba ba nago le bokgoni lefapheng la boithomedi – go ganetša gore bašomi ba mošomo wa boithomedi ke bašomi. .

Baithutelamošomo ba tšewa e le bašomi go ya ka molao wa bašomi wa Afrika Borwa, gomme ka gona ba swanela go hlatswa diatla ditirelong tša bona Go thwalwa ga bona go ithekgile ka Molao wa Maemo a Motheo a Mošomo wa 1997

5. 1. 4. DIKGWEDO

Mekgatlo ka moka ya go se dire pelo, dikhamphani, le dikgwebo di swanetše go ingwadiša le Khomišene ya Dikhamphani le Thoto ya tšweletšo ya motho ka boyena e lego Companies and Intellectual Property Commission (CIPC), gomme gore di šome semolao, di swanetše go latela melawana ka moka ya Molao wa Dikhamphani. Molao wa Dikhamphani o ka fihlelewa go tšwa go kgokaganyo ye e latelago: cipc.co.za

Bašomi ba tša bokgabo bao ba nago le dikhamphani tše di ngwadišitšwego goba mekgatlo ba

swanetše go hlama leano la bona la kgwebo la ditshepedišo le go sekaseka phethagatšo le diabe tša mananeo a ngwaga ka ngwaga.

Ge go hlokgala, bašomi ba tša bokgabo ba swanetše gotiišetša gore dikgwebo tša bona di na le laesentshe ya maleba ya kgwebo go tšwa go mmasepala wa selegae.

Bašomi ba tša bokgabo bao ba thomago dikgwebo bakanyakago rerišana le ditheo tša mmušo tšeo di abelanago ka thekgo bokgoni, keletšo le ditšhelete go dikgwebopotlana:

Small Enterprise Development Agency (SEDA) - seda.org.za

National Youth Development Agency (NYDA) - nyda.gov.za

Government Investment Incentives Schemes - investmentincentives.co.za

5. 1. 5. MEKGATLO YEO E SEGO YA MMUŠO

5. 1. 5. 1. TAOLO YA MAKGOTLA

Metheo le dotirišo tšeo di dirago taolo ye kaone di bohlokwa mo go go kgona go šoma gabotse, katlego le tšwelopele ya lebaka lelelelel ya paka e telele ya ditiragalo le mafelo. Taolo e kaone ke karolo ye bohlokwa ya tshepedi ya taoloka kakaretšo ya tiragalo goba lefelo, gomme ditiragalo le mafelo a swanetše go ba le melawana ye e lego gona go netefatša tirišo ye e kwagalago ya ditšhelete, bolaodi, phethagatšo ya lenaneo, tlhokomelo le tekolo, merero ya bašomi le kgokagano.

Ditiragalo goba mafelo ao a ngwadišitšwego a swanetše go ba le, le go obamela, temana ya kopano goba molaotheo wo o fihlelelago dinyakwa tše di di laeditšwego ke Kgoro ya Tlhabollo ya Leago. Bakeng sa maemo a Mokgatlo wa Kholego ya Setšhaba, tiragalo goba lefelo le swanetše go ba le, le go obamela, temana ya kopano goba molaotheo wo o fihlelelago dinyakwa tše di di laeditšwego ke Lekala la Tokollo ya Motšhelo la Tirelo ya Motšhelo ya Afrika Borwa.

Go hwetša tshedimošo ka botlalo, etela: dsd.gov.za; sars.gov.za

Ditiragalo goba mafelo ao a ingwadišitšwego bjalo ka dikhamphani tšeo di sa dirego poelo (tšeo peleng di bego di bitšwa Karolo ya 21), di swanetše go obamela Molao wa Dikhamphani . Go hwetša tshedimošo ka botlalo, etela: cipc.co.za

Diboto

Ditiragalo goba mafelo a a ngwadišitšwego (di-NPO, di-NPC le Diterasete) di swanetše go netefatša gore di hlopha boto go tiiša maikarabelo, go thuša ka tlhokomelo le tekolo, le go netefatša kobamelo ya melawana ya Mmušo le ya baabi ba ditšhelete. Maloko a boto a swanetše go tseba ka ga ditiro tša bona tša go ba maloko a terasete, gomme mešomo efe kapa efe le maikarabelo a swanetše go hlalošwa ka go ngwalwa.

Go tiiša peopepeneneng le maikarabelo, maloko a Boto a swanetše go amogela tše di latelago:

- Peakanyo ye e kwagalago ya ditiro le go laetša gore go holofelwa eng ka paka ya bone ya ofisi;
- Molaotheo wa mokgatlo le ditokumente tše dingwe tša motheo, fao go hlokgalago;
- Dipego ka moka tša maleba tša thulaganyo ya togamaano, dipego tša ngwaga ka ngwaga, dipego tša ditšhelete le pego ya moragorago ya tlhakišo;
- Lenaneo la maina a malokommogo a boto, bašomi le baithaopi;
- Dikonteraka tša bašomi le ditshekatshekoleswa tša mošomo;
- Ditumelano tša thekgo ya ditšhelete le tša konteraka;
- Ditumelano tša khirišo tše go tsenywago go tšone ke mokgatlo;
- Ditshekatshekoleswa tša ka mehla tša ka gare ga mokgatlo tša kobamelo ya mokgatlo ya dinyakwa tše di itšegeng le tše di hwetšagalago semolao, taolo le pego ya ditšhelete.

Ditiragalo le mafelo a swanetše go netefatša gore ponelopele ye kgolo, maikarabelo, maikemišetšo le

dinepo di a fihlelelwa le go thekgwa ditirišong ka moka tša mokgatlo le diporotšekeng tša bona. Ditiragalo le mafelo di swanetše go dira melawana ya taolo ye e lokilego, melawana ya maitshwaro le mekgwatirišo ya go netefatša boitaolo bjo bo kwagalago. Tšona di akaretša:

- Go sekasekaeswa maikemišetšo, dinepo le ditirišotša tiragalo goba mafelo;
- Go sekaseka ka kelotlhoko ditirišo tša ka gare le mekgwa ya mokgatlo, le go phethagatša diphetogo ge go hlokega bjalo;
- Go hlama melawana ye e kwagalago tše di kwešišegago, tš go hlalošwa gabotse le tše di ngwdilweng gore di latelwe malebana le bašomi ka moka, maloko le baithaopi. Melawana ye bjale e swanetše go obamela molao wa dikamano tša bašomi, molao wa setlwaedi wa go thwala, le peomolao efe kapa efe ya maleba, gomme e swanetse go šireletša ditokelo tša bengmošomo, bašomi, maloko le baithaopi;
- Go thoma le go tšweletša ditshepedišo tša kgalemo le dipelaelo ka maemo ao a kwagalago a gore ke mang yo o nago maatla a go fa ditaello le maikarabelo;
- Ditshepedišo tše di kwagalago tša peopepeneng tša go thwala bašomi ba mpsha, le go kgaoganya bašomi ao ba ego gona ba ba leng teng.

Ditiragalo, mafelo ale bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go itlwaetša Molao wa Maemo a Motheo a Go Thwalwa mošomong, 2002, le Molao wa Dikamano tša Bašomi, wa 1995, le go netefatša gore di phethagatšwa ka nepalogo.

5. 1. 5. 2. DIKGOBOKETŠO LE TŠHOMIŠANOMMOGO

Go digelwa gore bakgoboketši le badirišanammogo ba dumelelana ka go ngwalwa ka mabaka a tirišanommogo – kudukudu fao bakgoboketši le badirišanammo ba dirilwego ka bašomi ba tša bokgabo bao ba fetago ba bararo ka palo le/goba ba ba ikemišetšago go šoma mmogo mo pakeng ye telele (k.g.r. go feta protšeke etee). Ditumelelano di swanetse go sekaseka tše di latelago:

- Mabaka a go tšea sephetho;
- Mekgwatirišo ya g rarolla dikganetšano;
- Mabaka a tekanyetšo lekhophiraete;
- Mabaka a thekišo le kabo ya letseno;
- Moo go kgonegago, tlhalošo ye e tseneletšeng ya seabe le maikarabelo (bolaodi le boithomedi);
- Mabaka a boleloko bja dikgonoketšo (se se ka akaretša gore motho o ba leloko bjang, le gore go na le magoro a mangwe a boleloko).

Melawana le melaotshepetšo emengwe ye itšego mabapi le dikgoboketšo e ka fihlelelwa go ralala tlhahli ye.

5.2 DITŠHELETE

5. 2. 1. Sebaledi sa Tefišo

Sebaledi se sa tefišo se šoma go balela tefišo ya tefo ya pušetšo yeo e lefelwago mošomedi wa tša bokgabo ba mošomedi wa tša bokgabo bja boitlhamelo go e na le go bea theko mošomong wa bokgabo. Mehuta ya ditefišo ke:

A: Mehuta ya Ditefišo

Ditefišo tša Mošomi wa tša Bokgabo/Diputseletetšo

Ditefišo tša Bokgabo bja Setšhaba

Ditefišo tša Mohlokamedi yo a ikemego wa tša bokgabo

Ditefišo tša mešomo ye e sego ya ruri

Ditshenyagaleo tša Senamelwa le Ditefelo tše di dirwago tšatši ka tšatši

B: Ditefišo tše dingwe

Diputseletšo tša Khophiraete

Meputs ya molaodi wa Mešomoya Bokgabo

Dikelo tša go Ruta tša Tefo

Mohuta Ditefišo

Karolo ya A: Mehuta ya ditefišo

Kakanyetšo ya ditefelo e swanetše go akaretšwa khotheišeneng ye nngwe le ye nngwe le kakanyo ya go be atheko ke mošomi wa tša bokgabo, gomme e swanetše go bewa pele ge go dirwa tekanyetšo ke ditiragalogoba mafelo. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go akaretša ditefelo ditshenyagalelong tše di akantšwego tša dimatheriale le dinyakwa dife kapadife tša tlaleletšo (tše bjalo ka dinyakwa tše di kgethegilego tša go sepetša goba go hloma) ge go dirwa khoteišene goba go bewa theko.

Magoro ditefelo tša mošomedi wa tša bokgabo a akaretša:

- Mošomo (gantši ka kelo ya iri);
(Go digelwa bjalo ka maemo a bašomi wa tša bokgabo ba ikabele seelo sa iri le go akanyetša palomoka ya nako ye e šomišwago fihlelela ditefelo bašomi wa tša bokgabo. Lege go le bjalo, go swanetše go akanywa ka kelotlhoko gore bašomi wa tša bokgabo yo nago le maitemogelo goba yo o nago le bokgoni a ka tša nako ye go fetša ditaello goba mosomo wo o kgopetšwego go hlagišwa. Kagona, lege go na le na le maemo a mantši a ka wona kelo ya iri e ka bago nnang maleba, go swanetše ga akanywa ka mokgwa eo o akaretšago dikgonagalo tše ntši tše fapanego tša tshenyagalelo ya mošomo wa bokgabo.)
- IP le popo ya kgopolo (seabe se bohlokwa, dinyakišišo);
- Bokgoni le maitemogelo;
- Ditshenyagagelo (meetse, mabone, rente, *airtime*, data);
- Senamelwa sa tšatši ka tšatši (ga mošomedi wa tša bokgabo le mošomo bokgabo le mabaka a dihlokwa tsa dinamelwa tše di tlwaelegilego);
- Taolo ya protšeke;
- Tlhomo.

Ge go bewa theko ya go tšweletša tefelo, tse di latelago di swanetše go elwa hloko:

1. Mohuta wa lefelo/kelo ya tekanyetšo ya tiragalo

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go hlokomela ditiragalo goba mafelo, gammogo le mesomo ya tša bokgabo ya ditekanyetšo tše kgolo di kgona go rulaganya tefelo ye lekanego. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go ela tlhoko gore ditiragalo le mafelo ao a sa tšogo thoma, goba aoa ditekanyetšo tše nnyane di kgona go lefela ditefelo tša magareng.

2. Mošomo le maitemogelo a mošomi wa tša bokgabo

Bašomi ba tša bokgabo o swanetše go ela hloko— kudukudu ge go dira theko ya bašomi – gore mae gore maemo a mosomo alaetša palomoka ya tšhelete. Tše di latelago di swanetše go akanywa:

- Maitemogelo a mošomedi wa tša bokgabo dipontšhong tša gagwe a nnoši;
- Maemo a dikalari fao mošomedi wa tša bokgabo a bontšhitšego go;
- Palo ya madulo;
- Palo ya dikgoboketšo;
- Difoka

3. Mohuta wa Pontšho

- i. Pontšho ya mošomi wa bokgabo a nnoši: mošomi wa tša bokgabo a ka bea theko ya godimo ya pontšho ya gagwe a le noši ka baka la gore palomoka ya tekanyetšo ke ye e kgethegilego go mošomi wa tša bokgabo a nnoši, gomme dinyakwa tša methopo ya godingwana.
- ii. Pontšho ya sehlopha ya bašomi ba tša bokgabo ba le ka gase ga 10: mošomi wa tša bokgabo a ka bea theko e fasana go e na le ya Pontšho ya mošomi wa bokgabo a nnoši.
- iii. Pontšho ya sehlopha ya bašomi ba tša bokgabo ba ba fetago ba 10: mošomi wa tša bokgabo a ka bea theko ya fasana go na le pontšho ya sehlopha sa bašomi ba tša bokgabo ba ba sa fetego 10.

- iv. Dipontšho tša mafelontši: go swanetše ga ffokotšwa theko ya tefelo ka lefelo le tee.
- v. Karolwana ya mošomo o moswa: mošomo wa bokgabo wo o sego w bonwa o beelwa tefelo ya godingwana go e na le mošomo wa bokgabo wo o kilego wa bontšhwa mo nakong ye e fetilego.
- vi. Karolwana ya mošomo wa bokgabo wago bontšhwa: mošomo wa bokgabo wo o bontšhitšwego nakong ye e fetilego o beelwa theko ya fasana ga mošomo wa bokgabo wo o sego wa bonwa.

Dikakanyetšo tše ntši tseo di nago e dintlha ka botlalo tša tefelo ye e ngwadilego lenaneong le lego ka fase la dihlopha:

Ditefišo tša Kadimo ya Mošomi wa tša Bokgabo/diputseletetšo

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Ditefelo tša Kadimo tša Mošomi wa tša bokgabo lediputseletšo bakeng sa mošomo wo o bontšhitšwego dipontšhong tša go se rekiše ge mošomo e se karolo ya lefelola kgooboketšo, ke maemo atirišo ya boditšhabathaba. Le ge go le bjalo, ka Afrika borwa tirišo ye bjalo ga e a dumelela. Se ke kaba ka la ditekanyetšo tše di kgaolelitšwego tša mafelo bjalo ka dimusiamo ta le dikalari, le ge go le bjalo mafelo a mantši go se dire poelo ao a nago leditekanyetšo tše nnyane a dira maitekelo a go hlagiša ditefiso tša diputseletšo

Tefišo ya Kadimo ya Mošomi wa tša Bokgabo e lefelwa go bašomi ba tša bokgabo bao ba adimago mošomo go tiragalo goba lefelo, goba gopontšho yeo e sa rekišego. Ditefelo di lefelwa katemogo ya kholego ya setšhaba go akaretšwa le mošomo wa lefelo goba tirelo yeo e sego ya kgwebo, gammogolekgonagalo ya tahhlegelo ya letseno molamošomoolego katlase ga kadimo ya lebaka le lekopana goba le letelele gomme e sa hwetšagale gore e rekišwe.

Bakeng sa ditiragalo goba mafelo ao e sego a kgwebo, bašomi ba tša bokgabo ba hloka go hlokomela tše di latelago ge ba balela tefelo (bašomi ba tša bokgabo bao ba bontšhago ka dikalaring tša kgwebolebona ba ka hlokomel mošomo wo ge ba wa go bea mošomo theko):

- Ditiragalo goba mafelo di swanetše go lefela ditefišo go bašomi ba tša bokgabo bao ba tsenyago letsogo go mošomo wa bokgabo go dipontšho;
- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka hlokwa go hloma mošomo, ditshenyagalelo tša tlaleletšo di ka šoma;
- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka hloka maitemogelo a tlaleletšo goba thekgo ya setegniki ya tšweletšo tle/goba tlhomo (go fa mohlala, setifikeithi sa boentšineere), ditshenyagalelo tša tlaleletšo di tla šoma;
- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka hloka senamelwa se se kgethegilego, ditshenyagalelo tša tlaleletšo di ka šoma;
- Ge mošomedi wa tša bokgabo a ka hlokwa go dira mošomo watlaleletšo bjalo ka tpoledišano ya phanele goba go tšwelela ga PR goo go amago nako ye ntši, ditshenyagalelo tša tlaleletšo di ka no šoma. Dipontho tsa go sepelasepela a gantši ga di na ditshenyagalelo tše ntši.

Ditefišo tša Bokgabo bja Setšhaba

Ditefišo tša bokgabobja setšha di bewa kakelo ya godingwanabjalo kage di hloka go e lahlokomokgwa wa lebaka lele tellele wa go bea ditheko tša kelo ye kgolo tša mošomo wa tša bokgabo wa setšhaba, therišano le bakgathatema, taolo ya protšeke ye e akaretšwago, le tšweletšo ya tlaleletšo ya dimakhii.

Tše di latelago diswanetše go akaretšwa kago tefišo ya mošomedi wa tša bokgabo, eupsa ga di a swanelwago bewa theko ya aroganego kamokomišinarara:

- Maitemogelo a setegeniki (go fa mohlala, Ditirelo tša moentšinare goba moagiteke);
- Ditshenyagalelo tša Tlhomo (go fa mohlala, Tlhokego ya khereine ye kgolo goba sedirišwa se sengwe se segolo);
- Senamelwa sa mošomo go ya lefelong la tlhomo.

Ditefišo tša Mohlokomedi yo a ikemego wa tša bokgabo

Seo o ka se Tsebago le Seo o ka se Emelago

Ditefišo tša mohlokamedi wa tša bokgabo yoaikemego ga nkedi šomišwa goba ka mehla, gomme ga di laetšwe ka gare ga ditekanyetšo ya protšeke. Bjalo ka ge tiriš ya mohlokamedi wa tša bokgaboe oketšega godirwa ya seprofešenalo kagare ga bokgabobja gothalwa ka Afrika Borwa, bahlokamedi ba tša bokgabo, ditiragalo le mafelo ba thoma go lemoga bohlokwa bja ditefišo tša mohlokamedi wa tša bokgabo yo a ikemego.

Mo godimo ga dihlopha tše di lego lenaneong le le lego la bašomi ba tša bokgabo, palelo ya ditefišo tša tlhokomelo e swanetše go akanyetša tše di latelago:

- Bogolo bja mošomo (go fa mohlala, mošomo wa magareng, wa paka e nnyane goba o mogolo, goba wa paka e telele/o tšea leeto
- Mošomo wo o dirwago ke mohlokamedi tshepdišong ya bokgabo/ mošomi wa mošomo wa bokgabo le lefelo/mošomo;
- Gore a mohlokamedi o kgopetšwe semmušo ke mokgatlo go dira mošomo wa bokgabo, goba gore a mohlokamedi o abetše ditšhelete ka sebele le go thoma protšeke ka boikemedi;
- Tlhokomelo ya tlhomo ya mošomo;
- Gore a phatlalatšo goba khataloko e tla hlokwa go dirwa le go laolwa, le selekano sa mošomo wa mohlokamedi le go kgathatema phethagatšong ;
- Go dirwa go go tlwaelegilego ga sekwalwa mo mošomong (go fa mohlala, Polelo ya tlhokomelo le ya protšeke);

Mo lebakeng la loeto la pontšho, mohlokamedi o swanetše go amogela phesente ya ditefišo ye e tlwaelegilego:

- Ditefišo di lefelwa bjalo ka hlatswadiatla ya w mošomo wo o phethilwego , go na le ditefišo tša mešomo ye meswa;
- Ditefišo ga le akaretše tshepedišogoba kgokaganyo ya leeto la pontšho, le e leng maikarabelo a sehlolongwa se se amogelago;
- Ditefišo ga di akaretše mešomo ya tlhomo mafelong a leeto. Se e ka ba ditefišo tša tlaleletšo ge mohlokamedi a swanetše go okamela ditlhomo ge a le leetong.

Karolo ya B: Ditefišo tše dingwe

Ditefelo tša Bašomi ba go ipereka

Mošoi yo a iperekago ke lereo le go tlwaetšeng go šomišwa mo mothong yo o itirelago. Bašomi ba bantši ba mošomo wa bokgabo ka mafapheng a mangwe a bjalo ka tokumente ya diswantšho, tlhamo ya diswantšho le phatlalatšo, tlhomo ya pontšho, le thulaganyo, gareng ga mehuta ye mengwe e mentši ya mošomo.

Kelokakaretšo ya tšatši ka tšatši mošomi wa bokgabo wa go ipereka

Bašomi ba mošomo wa bokgabo ba hlohleletšwa go hlama kelo iri ka iri ya mošomowo e sego wa ruri go igoithekgile ka mohuta wa mošomo wo ba o dirago. Go tlaleletša se, dilo tše di latelago di ka ba maleba:

- Mo mabakeng a mangwe, dikelo tša kakaretšo tša mošomo wo e sego wa ruri di ka tlogela peotheko ya go dirwa ga dikgopolo tša protšeke/mošomo wo o amanago le ditefelo tše di fapanego (go fa mohlala, thulaganyo ya dingwalwa, goba tlhamo ya lloko goba setshwantšho).
- Gammogo le kelo ya iri ka iri , dikelo tše di tlwaelegilego tše di laeditšwego ka go karolong ya a (go fa mohlala, Bašomi) di swaneše go akaretšwa.
- Go eletšwaa gore bašomi ba e sego ba ruri ba akanyetše phapano mo tekanyetšong le tshireletso ya

ditšhelete gare ga ddikhamphani tša kgwebo le tše e sego tša kgwebo, tše di šomago gabotse le batho ka noši, fge go dirwa dipeotheko.

Mehutafuta ya ditefelo tša mošomo wo e sego wa ruri tša go amana le bokgabo le dikakanyetšo tše dingwe tša ditefelo tša mošomi wa mošomo wa bokgabo yo alogo ka lenaneong laka tlase:

Ditefišo tša Bašomi ba tša bokgabo bja Kgašo

Mošomiwa tša bokgabo bja kgašo o tšweletša dikgopolo, ditšweletšwa le mošomo wa wo bjalo ka tlhamo ya diswantšho, diswantšho, le tlhamo ya phatlalatšo. Se se ka akaretša go kopa semmušo go dira bobegaditanba bjadiswantšho goba dibilitio.

Batšeadiswantšho

- Batšeadiswantšho bai ba bontšhago dikalaring ba tla balela ditefišo tša bona seemo se se swanago le sa ditefelo tša mokgabiši;
- Maemo a swanago le tefišo ya mokgabiši;
- Batšeadiswantšho bahloka gantši go tše seswantšho sa ditlhamo tša pontšho;
- Petheko ya tlaleletšo ya didirišwa (go fa mohlala, Mabone), a swanetše go akanywa;
- Batšeadiswantšho ba ka ba kgopelwa go lekanyetša diphatlatšo le dinyakwa tše dingwe tša kgatišo;
- Batšeadiswantšho ba ka kgopelwa go tšea diswantšho tša mediro e bjalo dipulo tša pontšho le diwekešopo. Gemošomo o le kgole kudu, motšeadiswantšho a ka kgopelo tefišo ya go lefela senamelewa le bodulo

Tshwantšhetšo

- Ditefišo tša karolotefo di laolwa ke seswantšho sa ka ntle, selekano sa ditefišo se fokotšega se ikthekgile ka bogolo bja go dirwa ga khopi, go sa lebele gore letlakala le tletše, seripa sa letlakala goba bogolo bjo bonnyane kudu;
- Go dira khopi (pušološo) y ee šetšego e le gona go tla nyaka ditefišo tša fasana go na le mošomo o moswa wo o kgopetšwego gore o hlagišwe;
- Ditefelo tša tlaleletšo a tswanetše go boledišanwa le go dumelanwa mo dikgatišong leswa. Go hwetša tshedimošo ka botlalo, lebelela khophiraete, karolo ya 7.2;
- Mo diswantšhong tše kgopetšwego gore di hagišwe, tše di sa boeletšwego le tša tirišo e le noši fela, go ka ba le ditefišo tša godingwana.

Ditefelo tša Go ngwala, Go rulaganya khopi le a go Morulaganyi wa bofelo wa gobeakanya

- Bangwadi ba ba kgopetšwego semmušo go ngwala ka kakaretšo ba lefisa ka ka lentšu. Mo lebakeng la tirišo ya matheriale wo o phasatladišwego, dikelo di ka ba fasana ga tša matheriale wa mathonong t;
- Thulganyo ya bofelo ya peakanyo le thulganyo ya khopi di ka lefišwa ka go swana ka lentšu.

Ditefelo tša Khophiraete

Dintha tše bohlokwa tše di swanetšego go akanywa ge go fiwa laesentshe ya mošomo wa tšweletšo di akaretša :

- Tše di kgethegilego/tše e sego tša go kgethega;
- Palo ya ditšweletšo;
- Paka ya nako yeo laesentshe e šomago ka yona;
- Lefelo la phatlalatšo ya setšweletšwa;
- Tšhomišo le lebaka;
- Putseletšo ye e lefelwago goba putseletšo ga e lefelwe? (go fa mohlala, Ge seswantšho se tšwelela ka ntle, theko e ba godimo, gone e fokotšega ka letlakala le le feleletšego, seripa sa letlakala le bonnyane);
- Lbelela IPR/khophiraete karolo ya 7.

Meputso ya Basepediši ba Mošomo wa bokgabo

Basepediši ba tša bokgabo ba ka ba le kamano ya thwalo go tiragalo goba lefelo, goba katsenela konteraka ya taolo ya lebaka le le kopana ya mošomo wa protšeke. Go swanetše go hlokomelwa gore motho yo šomago sebaka sa go feta dikgwedi tše tharo goba go feta a tšewa e le mošomi wa tiragalo goba lefelo. Ditiragalo goba mafelo a swanetše go ba le melawana ya go bea sehlopha sa tefo ya bašomi le borakonteraka ba go ikema. Ditiragalo goba mafelo a hlohleletšwa go dira tekanyetšo ya tshekatsheko go tiišetša maemo a bašomi ba b latelago:

- Balaodi;
- Balaodibagolo;
- Badirišani ba tshepedišo;
- Barutantšhi le badirišani baoesegoba mehleng.

Dikelo tša go Ruta tša Tefo

Dikelo tša go ruta tša tefo di akaretšwego wo o kgopetšwego go re o hlagišwe go wekšopo ya go diragala gatee le diwekšopo tša go tšweletšwa ka mohlwaela Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go akaretša peotheko ya tše di latelago :

- Tokišetšo ya wekšopo;
- Lenaneothuto la tlhathollo la melokoloko ya lebaka le letelele la ya diwekšopo;
- Nako yeo e beakanyeditšwego wekšopo ge go hlokgala;
- Diiri ka phapošing;
- Legoro/dibontšhwa tšeo di tšweleditšwego goba hweditšwego.

Ditefelo tša mmopo

Mehuta ya bogabo e swanetše go akaretša go bea theko tše di latelago: Mohuta ofe kapa ofe wa bokgabo wa direla modiragatši ofe kapa ofe motaki bokgabo bja go bonwa bjalo ka karolo ya digalase tša go thala diswantšho, petlabje le go penta goba diwekešopo, go tlamela ka tšhupetšo ya ya pono ya seswantšho sa motho wa mošomong wa bokgabo. Mehuta ya bokgabo e swanetše go akaretša peotheko ya tše di latelago:

- Senamelwa sa go ya le go boa lefelong;
- Diiri tšeo di šomišwago tša mmopo;
- Nako ya thulaganyo, ge go hlokgala.

5. 2. 2. MOTŠHELO

Motšhelo wa Letseno la Motho ka sebele

Motšhelo wa letseno o swanetše go lefelwa go Tirelo ya Motšhelo ya Afrika Borwa (SARS), yeo e nago le maikarabelo a go kgoboketša tšhelete ya balefa lekgetho legatong la mmušo.

Bašomi ba tša bokgabo and Batho ka noši (bagwebanoši):

O hloka ka molao go lefa lekgetho la letseno ngwaga ka ngwaga ge letseno la gago la ngwaga bjalo ka motho ka noši wa mengwaga ye e lego ka tlase ga ye 65 le feta R75 000 ngwageng wa lekgetho wa 2017.

Ke maikarabelo a molefalekgetho go ba dinakong ka diphetogo dife kapa dife tša peomolao ngwaga wo mongwe le wo mongwe wa tshekatsheko .

Letseno ka moka le swanetše go utollwa, go akaretša letseno ka mošomo wa go šomela dikhamphani tša go fapana e se mošomo wa saruri goba mošomo wa nakwana.

Lekgetho la Mošomi le Dikgogo

Bengmošomo ba hlokwa ke molao go goga PAYE le UIF ditefong tša mošomi kgwedi ka kgwedi. Dipalomoka tše tša tšhelete swanetše go tšwelelela setlankaneng sa mogolo sa mošomi .

Bengmošomo ba na le matšatši a šupa go tšwa mafelelong a kgwedi go lefa dikabelo tša PAYE go

SARS. Bofelong bja ngwaga wo mongwe le wo mongwe wa tshekatsheko, bengmošomo ba swanetše go fa bašomi diforomo tša IRP5.

Molawana o swanetše go ba ba gona wa gore bašomi ba tša bokgabo ka moka ba hwetše setifikeiti sa bona sa tokollo ya lekgetho go tšwa SARS.

Mekgatlo ya Kholego ya Setšhaba

Ditiragalo goba mafelo ao e lego a kholego ya setšhaba a swanetše go dira kgopelogo SARS go hwetša maemo a Mokgatlo wa Kholego ya Setšhaba (PBO).

Ditiragalo dife kapa dife goba mafelo a a sa swanelelago, goba a a sego a phethagatša maemo a bona a PBO, a ka swanela ke go lefela makgetho.

Ge mokgatlo o na le poelo ye e fetago R1 milione sebakeng sefe kapa sefe dikgwedi tše di latelelanago tše lesomepedi, gomme mokgatlo e se PBO ye e lokolotšwego semmušo go lefa lekgetho, gona mokgatlo o swanetše go ikngwadiša bjalo ka mogwebi wa Lekgetho la Tlaleletšo (VAT) le go lefa VAT thekišong ya dithoto ka tsela ya maleba ga SARS.

Motšhelo wa Tlaleletšo wa Bakgabiši

Mogwebi wa motho ka noši o hloka go ingwadišetša VAT ge e le gore letseno leo a le amgelago go tšwa go thekišo ya bokgabo le feta R1 milione ka dikgwedi tša go latelelana tše 12 . Mogwebi wa motho a ka ingwadiša bjalo ka molefi wa VAT ge e le gore mošomo wa gagwe wa bokgabo wo o rekišwago mo sebakeng sa dikgwedi tše 12 o feta R50 000.

Motšhelo wa Ditiragalo tša boditšhabatšhaba le Senamelwa

Ditefišo le dipoelo tše di amogelwago ke bašomi ba mošomo wa bokgabo bao ba lefišwago lekgetho ka Afrika Borwa bao ba amogelago ditefelo go tšwa go mafelo le ditiragalo tšaboditšhabatšhaba, ba tla swanela go lefa lekgetho la letseno, gomme ba ka swanelwa ke dikgogo tše di itšego tšamošomo wa bokgabo wo hlagišitšwego.

Bašomi ba tša bokgabo bao ba lefišwago lekgetho ka Afrika Borwa ba ka hloka go akanya ditlamorago tša VAT tša go rekiša mešomo ya bona ya bokgabo goba go lefiša pontšho ya mešomo ya bona ya bokgabo.

Bašomi ba tša bokgabo bao e sego badudi ba hloka go lefa lekgetho ka Afrika Borwa mabapi leletseno leo e amogelwago go tšwa go mothopo wa ka Afrika Borwa. Go na le kgonagalo ya gore se se ka ba lebaka fao bašomi ba tša bokgabo bao e sego badudi ba dira mešomo ya bokgabo ka Afrika Borwa , le go rekiša mešomo ya bona ya bokgabo goba kgotsa go di bontšha ka tefelo.

Ditaetšo tša Lekgetho go Bakgathatema ba Bodulo

Badudi ba hloka go tseba ditaetšo tša lekgetho la bodulo la bona, go akaretšwa le seo ba ka se sekasekwago bjalo ka letseno. Ge bodulo bo ka fiwa ke setheo se e sengwe sa badudi, go ka ba le ditlamorago tša lekgetho tša bašomi ba tša bokgabo bao e lego badudi, ka gore badudi ba lefela lekgetho letsenong la bona lefaseng ka moka. Bašomi ba tša bokgabo ba hloka go akanya ka kelotlhoko malebana le bodulo go laetša gore ditaetšo tša lekgetho la Afrika Borwa e ka ba bofe.

Fao bodulo bo bofilwego mošomedi wa tša bokgabo yo e sego modudi ke sehlongwa sa Afrika Borwa, mošomi yo yo e sego modudi a ka hloka go lefela lekgetho moditsenong tšeo a di amgetšego go tšwa go sehlongwa sa Afrika Borwa, ka gore batho ba e sego badudi ba lefišwa lekgetho letsenong la bona le le tšwago mothopong wo itšego.

Lekgetho Tefelong ya Dikhomišene tša Setšhaba

Ge tumelanelano mokgabiši goba mošomedi wa tša bokgabo e akaretša tefelo mošomo wo okgopetšwego gore o hlagišwe wa bokgabo, mošomedi wa tša bokgab a ka hloka go akaretša ditefelo tše tša pele ka

thomelong ya lekgetho la letseno ya lekgetho la gagwe la letseno.

Motšhelo go Tšhelete ya Sefoka

Tšhelete ya Sefoka goba difoka tšeo di thopilwego ke bašomi ba tša bokgabo di ka lefišwa lekgetho go ya ka lekgetho go ya ka dikakanyo tše di latelago:

- Mohuta wa sefoka;
- Mabaka a go kgatha tema phadišanong;
- E ka ba phadišano ke ya selegae goba keya boditšhabatšhaba.

Letseno go tšwa phadišanong ka bašomi ba tša bokgabo le ka akaretšwa ka go letseno la go lefišwa lekgetho la mošomedi wa tša bokgabo.

Go swanetše go nyakwa keletšo ya lekgetho ka nako ye diteflo tšapele di amogelwago ka baka la ya go fenya phadišano.

Lekgetho la Dikalari tša Kgwebo le Bašomi ba tša bokgabo bao di ba Emelago

Mo mabakeng a mantši bašomi ba tša bokgabo bao ba lefišwago lekgetho ka Afrika Borwa ba tla rwala maikarabelo a dithomelo tša lekgetho la bona la letseno. Ge mabaka le melawana ya tumelano ka gare ga kalari le mošomedi wa tša bokgabo a swana le a kamano ya mongmošomo/mošomi mo mabakeng a lekgetho, kalari gapeletšega go goga goba go swara lekgetho la Lefa bjaalo ka ge o Amogela (PAYE) felong ye e lefetšwego goba ye tlogo lefša Kalari yeo e tšewago bjalo ka mongmošomo gomme e hloka go ingwadiša le SARS bakeng sa PAYE le/goba Motšhelo wa Tlhabollo ya Bokgoni (SDL), e tla hloka go ingwadisetša tefelo ya dikabelo tša UIF go SAR. Se se ka hlaga ge kalari e nale taolo ye kgolo go mošomedi wa tša bokgabo le ditshepedišo tša tšweletšo.

Moo dikalari tša Afrika Borwa di tsenelago konteraka le kemedi ya mošomedi wa tša bokgabo yo e sego modudi, mošomi yo e sego modudi a ka hloka go lefa lekgetho mogo ditefelo tše di lego pele tše di tšwago mothopong wa Afrika Borwa, ka gobane bašomi bao e sego badudi ba lefišwa letsenong la bone leo le tšwago mothopong wo itšego.

Dikalari le bašomi ba tša bokgabo ka bobedi ka bobedi ba swanetše go ithuta ka ga ditaetšo tša tshepedišoya lekgetho ya dikgwebo tša bona, gomme ba mpshafatše ka mehla tsebo ya bona. Ditiroša maitshwara tša lekgetho di digelwa go bašomi ba tša bokgabo le dikalari ka bobedi.

Ke taolelo go ingwadiša bjalo ogwebi wa VAT ge dikabelo tše di lefišwago lekgetho tšeo di dirilwego (goba tše di tilego go dirwa) di feta R1 milione mo sebakeng sefe kapa sefe sa go latelana sa dikgwedi tše 12. Motho a ka ingwadiša bjalo ka molefi wa VAT ge e le gore dikabelo tša go lefišwa lekgetho tšeo di dirilwego dikgweding tše 12 tša go latelelana tša go feta ke R50 000.

5. 2. 3. GO ŠOMIŠA MOŠOMO WA MOKGABIŠI GOBA WA MOŠOMEDI WA TŠA BOKGABO KA MABAKA LESOLO LA KGOBOKETŠO YA DITŠHELETE

Ga go na mošomedi wa tša bokgabo ofe kapa ofe yo a swanetšego go holofelwa go aba mošomo wa bokgabo go mokgatlo ofe kapa ofe go direla mabaka lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete.

Ga go na mokgatlo wo o swanetšego go kgoboketšo ya ditšhelete ka thušo ya ditšhelete ka mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo..

Dikonteraka tša go ngwala di swanetše go šomišwa le go akaretšwa mabakeng ka moka magareng ga mošomedi wa tša bokgabo le tiragalo goba lefelo.

Ge mošomedi wa tša bokgabo a kgetha go neela mošomo wa gagwe wa bokgabo bjalo kakarolo ya go tsenya letsogosetšhabeng o swanetše go lemoga melawana ya SARS mabai le meneelo ya thušo ka ditšhelete.

Bjalo ka ge neelo ya mošomo wa bokgabo e ka se be dikgahlegong tše kaone tša mošomedi wa tša bokgabo tša ditšhelete, mošomedi wa tša bokgabo a kaeletšwa go akanya neelo ya tšhelete ka lebaka leo.

Tefelo yeo e lefelwago go bašomi ba tša bokgabo kamabak a thekišo ya mošomo wa bona wa lesolo la kgoboketšo ya ditšheletee swanetše go hlahlwa kemaemo a dithekišo tše dingwe tša kgwebo tša mošomo wa bokgabo. Go digelwa gore mošomedi wa tša bokgabo a sware karolo ya theko ya thekišo, go rerišanwa pele ga nako le go dumelelanwa ka yona ka go ngwalwa.

Dikhomišene dife kapa dife tšeo di lefelwago dikalari tša kgwebo mabapi thekišo ya mošomo bašomi ba tša bokgabo ka mabaka a lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete e swanetše go rerišanwa pele ga nako gare ga mošomedi wa tša bokgabo le kalari.

Mo mabakeng a mantši mošomo wa bokgabo ga o a swanelwago rekišetšwa mabaka lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete ka boleng bja tlase bja mmaraaka. Gantši, mošomedi wa tša bokgabo o tla hloma theko ya resefe (ya fasefase) yeo ka yona mošomedi wa tša bokgabo a nago le tokelo ya go se rekiše mošomo. Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go šomiša kgetho ya gagwe ge a beela thoko mošomo wo o rekišetšwa go kgoboketša ditšhelete, gomme o swanetše go hlokomela dikholego tše di oketšegago go tšwa thekišong ya mošomo katlase ga boleng bja mmarakakanako ya tiragao ya lesolo la kgoboketšo ya ditšhelete.

Mošomedi wa tša bokgabo tiišetša gore mošomo ke wa mathomong ge go laeditšwe gore go bjalo. Ke maikarabelo a morulgaganyi go netefatša gore mošomo o go boleng bjo bo feleletšego bjalo ka ge go laeditšwe ke mošomedi wa tša bokgabo.

Morulaganyi o swanetše go dumela go šireletša khophiraete ya mošomedi wa tša bokgabo mešomong kamoka yeo o romelwago, le go tsebiša bareki ka moka ka ga tumelelano ya theko ya mošomo ga e akaretše theko ya khophiraete.

Morulaganyi o swanetše go bušetša mešomo kamoka ya bokgabo ye e sego ya rekwa le dirasiti ka moka go mošomedi wa tša bokgabo. Mošomo wa bokgabo wo o sego wa rekišwa o swanetše go bušwa ka sephuthelwana seo sa go bapetšwa le sa mathomong seo se tlišitšwego.

Morulaganyi o swanetše go thoma ditshenyagalelo ka moka tšeo di amanago le tiragalo, go akaretšwa le tshireletšo ya inšorentshe, papatšo, let tlhagišo ya ditatamente tša ditšhelete le tshedimošo ye e phatlaladitšwego.

Mešomo e swanetše go hlahllobja ge go gorogwa mabapi le ditshenyo. Pego ya peelano ya go ngwalwa e swanetše go bolokwa.

Mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go tsebišwa semeetseng ge e le gore mošomo o amogetšwe ka seemo sa go senyega. Ge mošomo wa go romelwa ka sekepe o amogelwa ka gare ga dikhontheina tše di senyegilego, dilo tše bjalo tše di senyegilego di swanetše go bušetšwa, di lefetšwe pele, go mošomedi wa tša bokgabo, go lebeletšwe kleime ya moinšori goba morulaganyi a ka, ka tumelelo ya mošomedi wa tša bokgabo, pakolla khontheina ye e senyegilego ka kwešišo ya gore ga go dikleime tšeo di tlogo dirwa kgahlanong le morulaganyi.

Morulaganyi rwala maikarabelo a go hlokomela mošomo wa bokgabo ka seemo seo se hweditšwego.

6 KWALAKWATŠO, DIPAPATŠO LE KGAŠO YA TŠA BOKGABO

Karolo ye e arogantšwe ka makala a mabedi. Pelaelo ya mathomo ke kwalakwatšo, papatšo ya ditiragalo, mafelo, bašomi ba tša bokgabo le mešomo ya bokgabo. Ditlahlhi di laetša dikamano, ditumelelano le makala a ditišo tša dikwalakwatšo tšeo di swanetšego go akanywa ge go etšwa lesolo la dikwalakwatšo la mafelo le ditiragalo. Karolo ya bobedi e fa matseno a maitshwaro a makaone ka go bokgabo bja tša setšhaba, go hlokometšwe maitshwaro a makaone ao alegogona ka go dikgatišo ka kakaretšo, le tlaleletšo ya dintlha tše bohlokwa tša kakanyogo go ngwalawa le go bega ka ga bokgabo bja go thalwa.

6.1 KWALAKWATŠO YA DITIRAGALO LE MAFELO

6.1.1 TIRAGALOKAKARETŠO LE LEFELO KWALAKWATŠO

Ditiragalo goba mafelo a swanetše go ba le molawana go laola ditiragaloo tša pkwalakwatšo, go akaretša papatšo ka inthanete/ye e gatisitšwego (go fa mohlala diposokarata), le go hlangwa ga diteng tša inthanete (go fa mohlala go tlhaloša ya gore ke mang yo a rwelego maikarabelo a go rulaganya tiragalo go Facebook).

Pele ga pontšho, tiragalo goba lefelo, le mošomedi wa tša bokgabo ba swanetše go dumelelana ka togamaano, maemo le mohuta wa mošomo wa kwalakwatšowoe tlilego go dirwa ka tshenyagalelo ya tiragalo goba lefelo, gomme ba swanetše go tšea sephetho le go dumelelana ka maemo a mošomedi wa tša bokgabo a go kgatha tema tirogaralong ya kwalakwatšo.

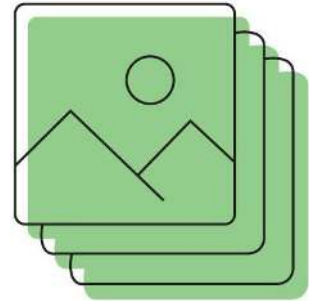
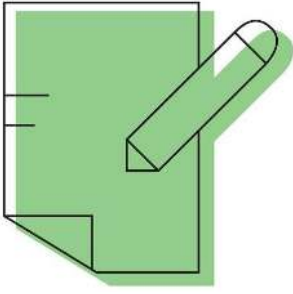
Go swanetše ga tšewa sephetho sa go ngwala ka gore ke diswantšho dife tšeo di ka phatlalatšwago bobegaditabeng (lebelela Karolo ya 6 ya ditlamorago tša ditshwantšho tša kgašo), le mabaka ao ka wona mošomo wa bokgabo o tlogo lemogwa ka gona gammogo le diteng tša sengwalwa se se tlogo phatlalatšwa. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go netefatša gore diswantšho tše di hlophilwego ga di tlole ditokelo tša motho tša maloko a boraro (go fa mohlala, diforomo tša go lokolla mmotlolo tša maloko a borarodi swanetše go saenwa le go dumelelanwa).

Ge tiragalo goba lefelo le tšweletša taletšo mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go fiwa sebaka sa go dumela tlhamo. Ge e le gore go na le taletšo ya go tlhamo ya motheo ya fapana ya tiragalo goba lefelo yeo e kgopelwago ke mošomedi wa tša bokgabo, tshenyagalelo efe kpa efe ya tlaleletšo e ka lefelwa mošomi wa tša bokgabo.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go amogela palo ye e laeditšwego ya dikhopi tša tlaleletšo tša khathaloko ya pontšho e goba dibontšhwa tšhe di phatlaladitšwego (go fa mohlala, phesente (2% go fihla go 5%) ya tshpetšoya kgatišo ya monokerafo, goba khopi e tee goa tše pedi tša tlaleletšo tša sehlopha se segolo sa pontšho).

Mo bofetšong bja ditiragalo yeo badiragatši ka sebele ba amogetšego kakaretšo ye bohlokwa ya bobegaditababašoi bja pontšho, tiragalo goba lefelo le swanetše go fa mošomedi wa tša bokgabo sephuthelwana sa kgašo seo se nago le dikhopi tša kwalakwatšo, ditaletšo, ditatamente tša semmušo tša bobegaditaba, ditshekatsheko le dibontšhwa tša maleba tšeo di amanago le kwalakwatšo ya pontšho.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go lefisa tefelo ya mongwadi go dingwalwa dife kapa dife tšeo di diretšwego phasalatšo (godimo ga ditatamente tša mokgabiši goba mohlokomedi wa tša bokgabo). Bašomi ba tša bokgabo gantši ba lefelwa ka lentšu. Tiragalo goba lefelo ka bobedi gammogo le mongwadi ba swanetše go ba le dikelo tše di beilwego tša lentšu. Go swanetše ga dumelanwa ka tšhelete ya palo go ya ka lentšu le botelele bja sengwalwa ka go ngwalwa. Kelo e swanetše go akaretša kelo sa iri ye nngwe le ye nngwe ya dinyakišišo ya tlaleletšo goba nako ye e šomišitšwego ge go dirwa dipoledišano le bakgathatema.

6.1.2 KWALAKWATŠO YA TLHAGIŠO YA KALARI KA BOTLALO

Fao badiragatši ba nago le kemedi ye e feleletšego ya kalari, kalari e tla rwala maikarabelo a tše di latelago:

- Go hlagiša le go phatlalatša ditaletšo,
- Go ba monggae wa dikamogelo
- Go dira kwalakwatšo tša dipontšho;
- Go lota taodišophelo ya mošomedi yo mongwe le yo mongwe wa tša bokgabo yo a emetšwego;
- Go lota didirišwa tša bjale tša go thalwa ka mabaka a kwalakwatšo go mošomedi yo mongwe le yo mongwe wa tša bokgabo yo a emetšwego
- Go lota mešomo ya kwalakwatšo ya akhaebe.

Mo bofetšong bja pontšho, kalari e swanetše go fa mošomedi wa tša bokgabo sephuthelwana sa kgašo seo se nago le dikhophi tša kwalakwatšo, ditaletšo, ditatamente tša semmušo tša bobegaditaba, ditshekatsheko le dibontšhwa tša maleba tše odi amanago le kwalakwatšo ya pontšho.

6.2 KGAŠO YA TŠA BOKGABO

6.2.1 KGAŠO KA KAKARETŠO

Barulaganyi ka moka ba inthanete le kgatišo ya bokgabo bja tša setšhaba le bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go latela Molawana wa Maitshwarolo le Molawana wa Maitshwaro wa Kgokaganyo ya Inthanete le ye Gatišitšweng ya Afrika Borwa, yeo o amogetšwego ke Lekgotla la Kgatišo la Afrika Borwa. Molawana o ka fihlelelwa ka inthanete mo kgokaganyong ye e latelago: presscouncil.org.za

Molawana o mpshafatšwa ngwaga ka ngwaga ke Lekgotla la Kgatišo la Afrika Borwa gomme ke maikarabelo a baphatlalatši ba kgokaganyo le bašomi ba tša bokgabo go sepela le mabaka le dipheotošo tšeo di amanago kudukudu le diteng tša inthanete goba tšeo di hloiwago ke mošomiši.

Bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go lefisa tefelo ya mongwadi go dingwalwa dife kapa dife tšeo di diretšwego phasalatšo (godimo ga ditatamente tša mokgabiši goba mohlokomedi wa tša bokgabo). Bašomi ba tša bokgabo gantši ba lefelwa ka lentšu. Tiragalo goba lefelo ka bobedi le mongwadi ba swanetše go ba le dikelo tše di beilwego tša lentšu. Go swanetše ga dumelanwa ka tšhelete ya palo go ya ka lentšu le botelele bja sengwalwa ka go ngwalwa. Kelo e swanetše go akaretša kelo sa iri ye nngwe le ye nngwe ya dinyakišišo ya tlaleletšo goba nako ye e šomišitšwego ge go dirwa dipoledišano le bakgathatema.

Sengwalwa sefe kapa sefe sa go thalwa sa mešomo ya bokgabo (bjalo ka diswantšho) seo se gatišitšwego ka go bokgabo bja tša setšhaba se swanetše go lemoga mokgaši, mongwadi wa dingwalwa tša go thalwa gomme ka mabakea mangwe go lefelo, mothekgi ka ditšhelete goba sehlongwa se sengwe. Ke maikarabelo a mošomedi wa tša bokgabo hlameng diteng tša kgašo (mongwadi goba mmegaditaba) go netefatša gore dingwalwa tša go bonwa di nepagetše go netefatša gore dingwalwa di lemogwa kamogwa wo o nepagetšego.

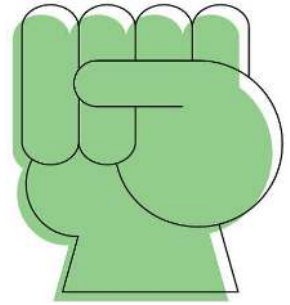
6.2.2 KGAŠO YA TŠA SETŠHABA

Mešomo ka moka le dipušološo tša mešomo (diswantšho, diswantšho, dikarolwana tša modumo) tše di šomišwago go kgašo ya tša setšhaba di swanetše go ba le khophiraete gomme di swanetše go šomišwa molaong wa khophiraete (lebelela Karolo ya 7). Mošomo wa mošomedi wa tša bokgabo goba dipušološo tša mošomo ga di a swanelwa go šomišwa ntle le tumelelo ke mošomedi wo mongwe wa tša bokgabo, ditiragalo goba mafelo ntle le ge ditokelo tša tšhomišo tša mošomo di phatlaladitšwe, gomme ke moka ka gare ga dikgaoletšo tša ditokelo tšeo tša tšhomišo. Dintlo tša kgaši di ka se phatlalatše gape, gatiše goba di bontšhe mešomo ya bokgabo goba dipušološo tše di phasaladitšwego go kgašo ya tša setšhaba ke mongwadi kgoba mošomi ofe goba ofe, ntle le tumelelo.

Dibaka tše dingwe tša kgašo ya tša setšhaba di na le ditokelo tša tšhomišo tša ka pela tša mošomo goa dipušološo ge mongwadi a di apoloutile ka sebakeng. Sebaka sa kgašo ya tša setšhaba ga se na ditokelo

tša bong gomme se ka se rekiše mošomo goba dipušološo tša mošomo wa bokgabo .

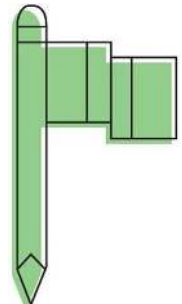

7. DITOKELO TŠA MOŠOMI WA TŠA BOKGABO (MONGWADI)

Karolo ye e na le ditokelo tša mokgabiši le bašomi ba bangwe ba ba tša bokgabo, tšeo di ngwadilwego semolao, kadingwalatše bjalo ka Molaotheo/Molaokakanywa waDitokelo le Molaokakanywa-phetošwa Khophiraete wa Afrika Borwa. Ka go Karolo ya 7.1 le 7.2, temana ye e kgethegilego eašomišwa: mošomi wa tša bokgabo (mongwadi). Se ke kabakala peomolao ya Ditokelo tša Maitshwaro le Thoto ya Tšweletšo ya motho kaboyena: lereo la semolao leo le šomišitšwego ke 'mongwadi'. Re šomišitše mantšu ka bobedi go šupetša tlhamo ya semolao le tlhathollo ya go bala ka kamano ya go sengwalwa se ka moka. Se bohlokwa ka go karolo ye, the Artist Resale Right ga iše e, ka nako ya kgatišo be semolao, eupša e sa lele Palamente go ahlaahlwa. Ye ke karolo ye bohlokwa yeo e hokago mpshafatšo nakong ye e tlogo. E akareditšwe ka fa bakeng sa temošo, gore bašomi ba tša bokgabo ba be dinakong bjalo ka ge can keep t the Artist Resale Right e šwela pele go ba molao.

7.1 DITEOKELO TŠA MAITSHWARO

Ditokelo tša maitshwaro di thuša mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) go šireletša tlhompho ya mešomo ya bona ya go thwalwa.

Ditokelo tša maitshwaro di na le ditokelo tša tebogo (bongwadi) le tlhompho (tokelo ya kganano ye nngwe le ye nngwe ye sa dumelelwago ya tlhathollo ye e sego ya maleba, tshenyo le phetošo ye nngwe le ye nngwe ya mošomo).

Ge mošomo o fetotšwe, o sentšwe goba o tlwaeditšwe, mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) o na le tokelo ya go tloša leina la gagwe go mošomo wa bokgabo, gomme mohlomongwe a tagafale bakeng sa tlolo ya molao wa ditokelo tša maitshwaro.

Ditiragalo goba mafelo a swanetše go tswalanya mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) le mošomo wa bokgabo, gomme a se fetošwe goba go rerišana ka tsela efe goba efe botshepegi bja mošomo wa bokgabo, goba go dumelela motho ofe kapa ofe go dira bjalo mola mošomo wa bokgabo o le ka tlhokomelong ya tiragalo goba lefelo.

Fao e lego gore mothekgi ka ditšhelete o a amega tiragalong, tiragalo goba lefelo le swanetše go tsebiša bašomi ba tša bokgabo bao ba amegago ka ga seabe sa mothekgi ka ditšhelete le mokgwa wa dikgahlego tša kgwebo pele ba nyaka tiišetšo ya go kgatha tema. Ka go swana, bašomi ba tša bokgabo ba swaanetše go laetša ka go dipoledišano tša bona tša mathomo le ditherišanong ta konteraka bathekgi

bafe kappa bafe ka ditšhelete bao ba ka se nyakego go tswalanywa le bona.

7.2 KHOPHIRAETE LE THOTO YA BOHLE (IP)

Khophiraete ka Afrika Borwa e neetšwe le go laolwa ka tlase ga Molao wa Khophiraete, 1978.

Khophiraete ke tokelo ya ka pela le ye sa akaretšego dilo mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) (go ba mong wa mošomo wa gagwe wa bokgabo le go laola tšhomišo (go fa mohlala, pušološo) ya mošomo mo sebakeng se se kgaoleditšwego.

Go na le dinyakwa tše itšego tša motheo (go fa mohlala, sa mathomong). Se bohlokwa, khophiraete ga e šome go dikakanyo gobaa dikgopolo ntle le ge di dirilwe gore di be sebopegong sa matheriale wa mathomong le wa boithomedi.

7.2.1 MELAWANA LE MELAOTSHEPETŠO YA MOTHEO YA KHOPHIRAETE

Khophiraete e gona ka potlako gomme ga e hloke go ngwadišwa. Khophiraete ke thoto gomme e ka rekišwa, ya Abelwa goba ya fiwa laesentshe ya go dirišwa ke ba bangwe. Khophiraete ya mošomedi wa tša bokgabo e ka laolwa ke mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) goba sehlopha sa khophiraete se mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) a se abetšego khophiraete ka lebaka leo. Ka kakaretšo, mošomedi wa tša bokgabo (mongwadi) o šala ka tokelo ya go diragatša khophiraete ya gagwe le ge mokgatlo o mongwe o laola khophiraete.

khophiraete e fa mong wa khophiraete tokelo ya go thibela go kopollwa go go sa dumelelwago (go go filwego lereo la tlolo) ga mošomowa e e maleba wo o dirilweo ke ba bangwe. Ga go na tlolo ntle lege kopollo ya kgonthe e diragetše. Tlolo e direga ka bakala ya pušološo ye e sa dumelelwago goba go phatlalatšwa ga mošomo wa maleba, goba karolo ye e bonagalago ya yona, ka mokgwa o mongwe. Mo mabakeng a mangwe (fao diteng tša mošomodi lego bohlokwa kudu go e na le sebopego sa kgonthe), tlolo e diragala ge phetolo (sebopego se se fetotšwego) ya mošomo e dirwa.

Tlolo ya khophiraete e fa mong wa khophiraete tokelo ya ya go sua kgorong ya tsheko ka go hwetša taelo ya go thibela motho thibelago motho yo o sa dumelelwago khophiraete, gomme gape le go direla ditshenyego

Ke molato bosenyi fao e lego gore motho o reka go tšwa dinageng tša kante, a rekiša, phatlalaša, šogana ka, goba go aba thekišo ya mošomo woo go tsebjago gore ke tlolo ya khophiraete.

Fao khophiraete e fetišeditšwego go tloga go mošomedi wa tša bokgabo, ditokelo tša mošomedi wa tša mošomo di a šala. Ditokelo tša maitshwaro di Abelwa bohwa ka go khophiraete eupša nako ya tšona e kgaoleditšwe go bophelo bja mošomedi wa tša bokgabo. Ditokelo tša maitshwaro di ka se rekišwe goba tša fiwa laesentshe, le ge e le gore mošomedi wa tša bokgabo a ka kgetha go se diriše ditokelo tše.

Khophiraete ye e feleletšego e ka fetišetšwa fela ka mokgwa wa tokumente ye ngwadilwego ye e bitšwago asaenemente, ye e swanetšego go saenwa ke motho yo o fetišago khophiraete. Ka tokumemnte ye bjalo ya gongwalwa kwadilweng, mošomedi wa tša bokgabo a ka saena go neelana ka khophiraete goba, ka mokgwa wo o fapanego mabapi le a mošomo wo o tšweletšwago mošomo wo o dirilwego mošomong, mošomedi wa tša bokgabo a ka šala ka khophiraete.

Go aba laesentshe ya khophiraete go swanetše ga ngwalwa, go netefatša gore go ba le rekoto ya maleba ya mabaka le melawana ya laesentshe. Motho yo a hlagišetšego khaphiraete o na le tokelo ya go šomiša seswantšho ka tsela ye e hlalošitšwego ka tumelelanong.

Tumelelano e swanetše go hlaloša tše di latelago:

- Go sa akaretše goba go akaretša (bjalo ka molawanakakaretšo, bašomi ba tša bokgabo ga ba swanela go dumelelana go aba laesentshe ya khophiraete ka mabaka a a sa akaretšego, gomme ba ba dira bjalo, laesentshe e swanetše go ngwala le go saenwa ke batho baba amegago);
- Gore seswantšho se tla šomišetšwa eng;

- Gore seswantšho se tla bušološwa;
- Gore go tla dirwa dikhopi tše kae;
- Lefelo la tikologo fao di tlogo phatlalatšwa;
- Gore mong wa khophiraete o tla amogela bokae (diputseletšo);
- Ge laesentshe e fedišwae.

Ka fase ga molao wa Afrika Borwa khophiraete ka mošomo wa bokgabo e tšea sebaka sa bopohelo bja mošomi wa tša bokgabo gomme e felelwa kego šoma bofelong bja mengwaga ye 50 ka morago ga lehu la mošomedi wa tša bokgabo. Ka morago ga gore khophiraete e felelwe ke nako ya go mošomoo welakatlase ga tomeine ya setšhaba gomme e ka bušološw ntle le tefo.

Ge mošomi wa tša bokgabo a kgopetšwe go hlagiša go pennta goba go thala seswantšho goba go dira seswantšho sa tšhipi gommego na le tumelelano ya go se lefa, gona mong wa khophiraete ya mathomo ke motho yo a kgopetšego gore mošomo o hlagišwe . Ge mošomi wa tša bokgabo a dira mošomo mošomong (go hlama mešomo ya bokgabo), mongwamathomowa khophiraete ke mongmošomo, gomme melawana ye e kgethegilego e šomage eba mongmošomo ke mong wa kuranta goba kgatišobaka. Dpeakanyo tše ka moka di ka fetolwa ka konteraka. .

Ge go rekišwa mošomo wa bokgabo, mošomedi wa tša bokgabo o šala le khophiraete, go sa šetše gore e rekišitšwe.

Ditokelo tše di kgethegilego tše abjago kekhophiraete di dira gore mong wa khophiraete a kgone go boledišana le le go dumelelana kaka tefelo (putseletšo) ya tšhomiš ya mošomo wa gagwe wa bokgabo bjalo ka lebaka la go fa tumelelo.

Khophiraete e ka se bewe ka diatleng tša bakgoboketši goba badirišanimmogo bao e sego dihlongwa tše di lemogwago tša semolao. Ge e le mabapi le boleng bja khophiraete ya dikgoboketšo tše di sa ngwadišwago, go digelwa gore kgoboketšo e rbeakanye tumelelano ya go ngwalwa gare ga maloko, le tiragalo goba lefelo lefe kapalefe la ka ntle leo lehlokagalago, go:

- Hlaloša kgoboketšo ka go laetša gabotse gore ke mang yo e leng karolo ya kgoboketšo;
- Laetša gore maloko ka moka ao a laeditšwego a abelana khophiraete ya mošomo wo o tšweleditšwego ka fase ga kgoboketšo;
- Hlaloša ka fao kgoboketšo e laetšwago ka kwalakwatšo goba matheriale ofe kapa ofe (bjalo ka lenaneo la batho ka noši goba thaetlele ya kgoboketšo go fa mohlala).

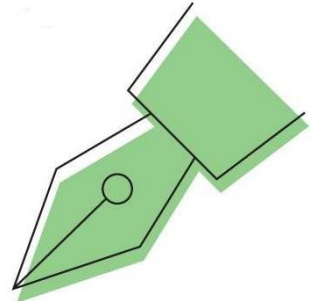
7.2.2 MELAWANA YE ITŠEGO LE MELAOTSHEPETŠO YA KHOPHIRAETE YA BOOKGABO BJA GO THALWA

Go hwetša tshedimošo ye itšego malebana le magoro a ka tlase, ka kgopelo eya go dikarolo tše di sepelelanago le tšona:

- Diphadišano le Difoka: Karolo ya 3.7.
- Dikarolo tša kgwebo : Karolo ya 4.
- Thekišo ka Inthanete le Dikalari tša Inthaneteng: Karolo ya 4.6

7.2.3 LEAROGI: ‘MONYETLA WO O LEKANEGO’

Dikarolo tša 12 le 15 tša Molao wa Khophiraete di laetša maarogikakaretšo, ao a lekanyeditšeng ka palo le ka bonabo. ‘Monyetla wo o lekanego’ o dumelela dikarolwana tše nnyane tša matheriale wa khophiraete, mo mabakeng a itšego, gore di tsopolwe lefoko ka lefoko go direla mabaka a bjalo tshekatsheko, pego ya ditaba, go ruta, le dinyakisišo.

7.3 TOKELO YA O REKIŠA GAPE

7.3.1 KE ENG

Tokelo ya putseletšo ya thekišoleswa goba droit de suite ('tokelo ya go latela'), ke sedirišwa sa peomolao seo se lego molaong wa thoto ya tšweletšo ya motho ka boyena, ye e dirang gore bašomi ba tša bokgabo ba amogela phesente ya theko ya thekiso nako le nako ge go rekišwaleswa mošomo wa bokgabo.

Lotseno leo le tšwago go khophiraete gantši le dirwa maemong a mošomo wa bokgabo wa boithomelo, wo o akaretšago go pušološo ye kgolo, bjalo ka ya mmimo le dingwalwa. Ka tsela e e kgontšhago, ka baka la gore boleng bja theko bjo bo tsentšweng go mošomo wa bokgabo 'bo mo go kgethegeng ga wona', bašomi ba bokgabo bja poo ba kgona gannyae go iponela mohola go tšwa go khophiraete. Tokelo ya Thekišoleswa e tsebešitšwe go šogana le go sa lekalekane.

Kakanyo ya motheo ya Ditokelo tša Thekišoleswa tša Bašomi ba tša bokgabo e swanetše go hola thwii go tšwa go mmaraka kgolo le tšweletšo ya lehumo tšeo di tšwago mošomong wanbona ka mmarakeng wa thekišoleswa Go netefatša gore bašomi ba tša bokgabo ba a šireletšwa mošomon wa bona wa mathomong wa bokgabo wo ba o hlagišitšego, le gore mekgwa ya go itirela bophelo ya bokabo e a thekgwa, Ditokelo tša Thekišoleswa tša Bašomi ba tša bokgabo di bohlokwa.

7.3.2 SEEMO SA BJALE SA THEKISOLESWA KA AFRIKA BORWA

Molao wa Khophiraete, 1978, gabjale o drwa diphetogo tše kgolo. Ye nngwe ya diphešo ke tsebišo ya Tokelo ya Thekišoleswa ya Mošomi wa bokgabo ka go ba molao wa Afrika Borwa. Afrika Borwa gabjale ga e na melao ye e laolago thekišoleswa ya mešomo ya bokgabo ka go šomiša dintlo tša fantisi, dikalari, bagwebi, bakgoboketši le baemedi ba bangwe ba tša bokgabo tlhagišo ya Tokelo ya Thekišoleswa ya Modiragatši mo go phetošo ya bjale e tlaa neela bašomi ba tša bokgabo go swanelwa ke putseletšo ge mošomo wa bona wa bokgabo o rekišwa leswa ka mekgwa efe kapa efe ye e lego ka godimo. Ka kgato ya bjale ya go hlama, putseletšo ya thekišoleswa e beilwe go 5% ya theko ya thekišo ya mošomo wa bokgabo. Kgoro ya Kgwebo le Intaseteri, ye e rwelego maikarabelo a go akanya Molaokakanywa, o tshepedišong ya go hloma mokgwa o mokaone wa kgoboketšo le phatlalatšo ya phesente ya putseletšo. Gabjale kgetho ye e lekanego kudu ke go thoma mokgatlo wa kgoboketšo wo o šomago mmogo le mekgatlo ya kgoboketšo ka go intaseteri ya mmimo tlhamo ya bjale gape e laetša gore ditokelo tša thekišoleswa di felelwake nako ya go šoma ka morago ga mengwaga ye 50 ya lehu la mošomi wa tša bokgabo.

Molaokakanywa o ile wa beakanywa gape go tsebišwa Kabineteng ka Mei 2016, ka morago ga fao o ilego wa alwa ka Palamenteng. Ka kgato yeo Molaokakanywa o ilewa hwatšagalabakeng sa ditshwayotshwayo tša setšhaba le therisano. Ka nako ya kgatišo (Agosetose 2016), Molaokgaganywa o be o se wa hlwa o tsebagatšwa ka Palamenteng.

7.4 TOKOLOGO YA GO BOLELA

7.4.1 Ditšhireletšo le Magomo

Molaotheo wa Afrika Borwa ke molao o mogologolo wa Naga gomme o etela pele kgatelelo efe kapa efe ya kobamelo ya peomolao. Molao ofe kapa ofe woo o ganetšanago le wona ga o na maatla. Karolo 16(1) ya Molaotheo e hlagiša Tokologo ya Go bolela bjalo ka tokelo ye bohlokwa, ye e akaretšago:

- Tokologo ya kgatišo le dikgašo tše dingwe;
- Tokologo ya go amogela le go fetiša tshedimošo goba dikakanyo;
- Tokologo ya kamano tlhamo ya tša bokgabo;
- Tokologo ya thuto le tokologo ya saense.

Tokelo ya Tokologo ya Go bolela e hloka gore e diragatšwe ka maikarabelo a bašomi ba tša bokgabo ka moka, gore go sebe letlolo go ditokelo tša ba bangwe. Karolo ya 16(2) ya Molaotheowa Afrika Borwa ere Tokologo ya Go bolela e ka se oketše tlhagišo ya maikutlo yeo maikemišo a yona e le lego go hlohleletša tše di latelago:

- Papatšo le ntwa;
- Tlhohleletšo ya dikgaruru tše di tlogo ba gona;
- Thekgo ya lehloyo yeo e ithekgilego go mohlobo, , morafe, bong goba bodumedi, le tšeo di hlalago tlhohleletšo ya go baka tshenyole le kgobalo.

Tlhokego ya go lekanyetša ditokelo tše itšego ka baka la o gore tiragatšo ya go se hlokomele ya tokelo e ka nyatša ditokelo tša ba bangwe gomme ka gona e baka tshenyole.

7.4.2 MELAWANA YA SETŠO LE MAIKUTLO

Go tšewa kemaikutlo mabapi le setšo go thoma ka go kwešiša gore go na le diphetogo ditšong le gore go swanetše ga nna le mohola phapanong ye. Go gatelela boleng go pahapano go ra go hlompha melawana ya setšo ye e ka tšwago e se gona goba e sa tseenelela setšong sa gago. Mo bokabong bja pono, go bohlokwa kudu go hlokomela pontšho ya sešhaba ya dikarolwana tša setšo, le go akanyetša histori ye e nago le mathata ya pontšho ya go go ba bjalo ka Afrika Borwa le ditirišong tša sekoloniale ka kakaretšo. Kabo ya ditemogo tša bobotse mo setšong se e sego sa gago go ka ba le bothata gomme eba potšišo ya setšo ge e šomišetšwa poelo ya tša kgwebo. Bašomi ba tša bokgabo ba swanetšego lemoga le go tšewa ke maikutlo mo go tlhohleletšo diabe tša go šomiša diila tša setšo bjalo

dintlhakgolo le diteng tša mešomo ya bokgabo. Se se diragala go sephetho sa go šomiša mogopolo o tee ka selo itšego mošomong wa bokgabo, gomme bašomi ba tša bokgabo ba swanetše go tsebae ka go nyaka ditsela tša go sekaseka ditaelo tše itšego le ditshepedišo ntle ga go bušološa ditshepedišo tšeo ka ntle ga maikemišetšo.

7.4.3 GO ŠOGANA LE DIKGOHLANO (DIKALARI LE DIPHADIŠANO)

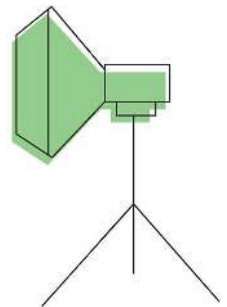
Dikalari tša kgwebo, mokgatlo, tiragalo goba lefelo di swanetše go hlama ditlhahli tše o maikemišetšo a tšona elego ditaba tše o di fapanego tše o di amanago le pontšho tše o ka mokgwa o mongwe di kgaoletšago tshenyo go tumo goba kutollo ya mošomedi wa tša bokgabo go kgatelelo ye e sa kwagalego goba šedi ya kgašo.

Tiragalo goba lefelo le swanetše go šoma ka tirišano le mošomedi wa tša bokgabo go bolela ka goba go šogana le phapano.

Ge tiragalo goba lefelo le ikemišetša go gomaretša temošo goba keletšo efe kapa efe go maloko a batheeletši ka ga mošomo wa bokgabo pontšhong, lebaka le ngwalo ya mantšu di swanetše go dumelelanwa le mošomedi wa tša bokgabo pele tsebišo ye bjao e dirwa.

Gore mošomedi wa tša bokgabo o swanetše goba le tokelo ya go gogela morago pontšho ge mošomedi wa tša bokgabo a sa dumelelane le tsebišo;

Ge mošomo wa bokgabo o, ka lebaka lefe kapa lefe, o gogelwa morago tiragalong ke tiragalo goba lefelo, mošomedi wa tša bokgabo o swanetše go tsebišwa semeetseng, gomme mabaka a maleba a kgogelomorago a swanetše go fiwa. Tiragalo goba lefelo leo le gogelago morago mošomo wa bokgabo go tšwa go tiragalo le ka ba le fediša konteraka ya lona le mošomedi wa tša bokgabo, gomme ka gona kgogelo morago ya mošomo wa bokgabo go tšwa pontšhong e swanetše go dirwa fela ge go hlokagala. Ditiragalo le mafelo di swanetše go laetša pele gore maemo a ka ba bjang, le go tšweletša leano la taolo ya kotsi leo le ka phathagatšwago go efoga go gogela morago ga mošomo wa bokgabo ka morago ga gore o amogelwe go bakeng sa pontšho.

1. DINGWALWA TŠA GO BALWA LE THEKGO

This protšeke ye e hlagišitšwe go ya ka diteng go tšwa go Molawana wa Maitshwaro Bokgabobja goThwalwa bja Seprofešenale bja Australia Lefapha la Craft and Design, e hlagišitšwe,e kgopetšwe gore e hlagišwe gomme ya gatišwa ke National Association for the Visual Arts (NAVA) le Best Practices for the Saskatchewan Visual Art and Craft Sector ye e dirilwego ke Canadian Artists Representation (CARFAC)

- Australia (NAVA Code of Practice)
- Australia (ACGA Code of Practice for Commercial Galleries)
- Canada (CARFAC Saskatchewan Code of Practice)
- Canada (Best Practice Code for Curators – Lasalle River Accord)
- Ireland (Visual Artists Ireland Best Practice Guide)
- Art Right South Africa 'Copyright – What it means for Visual Artists' by Andre Myburgh, found on Baruffa Art Consulting website baruffa.co.za
- Pukwana ya Tshedimošo ya Boithutelamošomo ya VANSa

2. DITEBOGO

VANSa e rata go leboga Kgoro ya Bokgabo le Setšo kago dira gore protšeke ye e kgonagale. Malebogo a a kgethegilego go Africalia ka go abela mašelang dikopano tša therišano ka Johannesburg, Durban and Cape Town. Re amogetše keletšo e ntši ya go ngwalwa go tšwa go Norton Rose Fulbright, Joseph Gaylard, Clive Kellner, Toby Orford, Mary Corrigan, Gwen Ansell, Gerhard Hagg, John Fleetwood and Gillian Anstey. VANSa e lebogela dikakanyo tša lena tša boitsebi.

VANSa e rata go leboga kudu batho ba bantsši ba ba kgathilego tema ditshepedišong tša therišano tša Tlhahli ya Maitshwaro a Makaone ya Bokgabo bja go Thalwa ka Afrika Borwa, 2016 Afrika Borwa.

3. GO BALA GO TŠWELA PELE

Mo letlakaleng le o tla hwetša lenaneo la methopo ye e katologelago maitshwarong a seprofešenale le wo o ka kgonago go e akaretša melawaneng ye e filwego tokumenteng ye go ya ka dinyakwa tša gago:

DITLABAKELO TŠA ARTERIAL NETWORK

Arterial Network ke neteweke ya mokgatlo wa baagi wa bašomi ba tša bokgabo, batsošološi ba setšo, bagwebi, dikgwebo, di-NGO, dihlongwa, le baabi ba ba mafolofolo mafapheng go hlola le a setšo ka Afrika. Arterial Network e dirile dipukwana tše mmalwa tša tshedimošo ya bašomi ba tša bokgabo bao ba šomago ka Afrika ka keletšo yeo e nago le dintlha kamoka ka ga tirišo ya Balaodi ba Protšeke bokgabong, KLesolo la kgoboketšo ya ditšhelete, Thekgo ya Bokgabo le Go dira bogwera, le Papatšo ya bokgabo bja bašomi ba tša bokgabo Dikgatišo tše le ditlhahli di ka taoneloutwa kgokaganyong ya ka tlase.

arterialnetwork.org/resources/our_publications

ARTRIGHT

Protšeke ya ARTRIGHT e fa setšhaba sa bokgabo bja go thwalwa ka Arika Borwa mothopo wa kgwebo, didirišwa tša semolao le thuto wa go se lefelwe, dingwalwa, tshedimošo le keletšo. Maikemišetšo ke gore batho ba ba šomago intasetering le dikarolong tša intaseteri ya bokgabo bja go thalwa ba dire kgwebo ye kaone, gantši kudu. Mo lefelong le o tla bona dintlha ka botlalo le dithempoleite tša gore o ka tšweletša bjang le go šoma ka dikonteraka, go sepetša kgwebo, motšhelo wa bašomi le mošomo wa bokgabo, le go boledišana le go dumelelana ka ditshepedišo tša dikganetšano tša konteraka, tharollo le bonamodi.

artright.co.za

BASA

Business and Arts South Africa (BASA) ke khamphani yeo e sego ya poelo yeo maikemišetšomagolo a yona e lego go tšwetša pele kholego ya tirišanommogo le ya kgwebo le bokgabo ye e kopanetšwego ya go ya go ile yeo e tlogo hola setšhaba ka moka BASA e sepetša mananeo a a fapanego a thekgo bokgabong go akaretšwa le mananeo a motheo a BASA.

basa.co.za/

CAPE CRAFT AND DESIGN INSTITUTE (CCDI)

CCDI e thekga bašomi ba tiroatla le go thuša go kgokaganya batšeakarolo ka moka molokolokong wa setšweletšwa go leba mmarakeng. Se se akaretša bašomi ba tiroatla le bašomi bao ba hlamago, bagwebi, baemedi ba papatšo, baromelantle le baabi ba tirelo ba bjalo ka bahlami, batšweletšaditšweletšwa, bahlahli ba bokgoni, bašomi ba tša bokgabo ba thabolloya kgwebo le baeletši. Mmušo lebathekgi ka ditšhelete ba bangwe ba bopa karolo ye bohlokwa ya tirišanommogo, go aga dikamano go ralala mafapha.

ccdi.org.za

KHOMIŠENE YA KAGIŠANO, POELANYO LE BONAMODI (CCMA).

Khomišene ya Kagišano, Poelanyo le Bonamodi (CCMA).kemokgatlo wo o ikemego ka Afrika Borwa woo maikarebelo a wona e lego go rarolla dikganetšano dikamanong tša bašomi. Mokgwatirišo ga o ikeme go tšwa go Mmušo. E sepetšwake Mokgatlotaolo gomme e na le baemedi go tšwa go balekane ba bararo ba leago: bašomi, kgwebo le mmušo. Mo wepsaeteng ya CCMA o tla hwetša dithempoleite tša dikonteraka le matlakala a tshedimošo ao a hlalošago ditokelo tšeo di fapanego tša bengmošomo le seemo sa bona, go fapana ka mohuta le ditokelo tša borakonteraka ba ba ikemetšego le go rakwa ka tsela ye e sa lokago le kgethollo lefelong la mošomo. Thempoleiti le ditokumente tše dingwe di ka taoneloutwa kgokaganyong ya wepsaete ya CCMA.

ccma.org.za/

MOKGATLO WA DITOKELO TŠA TERAMA, TŠA BOKGABO LE DINGWALWA (DRAMATIC, ARTISTIC AND LITERARY RIGHTS MOKGATLO (DALRO))

DALRO ke mokgatlo wa ditirontši wa khophiraete woo o hlamilwego ka 1967 gomme o sepetša (goba o abela dilaesentshe) dikarolo tše di fapanego tša khophiraete legatong la bangwadi, bašomi ba tša bokgabo le bagatiši. Re fa kgokagano gare ga bona le batho ba ba abetšwego dilaesentshe bao ba šomišago mešomo ya bona tša bokgabo dikgwebong tša bona goba dihlongweng tša thuto.

Dikarolokgolo tša bona tša tšhepedišo ke ditokelo tša go tšweletšoleswa ka mekgwa e ye e fapanego le tšweletšoleswa (go tšwa dikgatišong tše di phatlaladišwego), ditokelo tša tiragatšo ya baagi (go akaretša ditokelo tša setala tša diterama tša mmimo le diterama tša setala) le ditokelo tša go tšweletša leswa (di fiwa phatlalato le go dira dikhopi ka bobedi) mo mešomong ya bokgabo bja go thalwa.

DALRO e na le ditumelano tša taolelo le bangwadi ba selegae le ba dinaga dišele, baemedi le baphatlalatši, le ditumelelano tše mmalwa tša dinagapedi di šele le mekgatlo ya malokommogo. Se se netefatša gore badirelwa ba bona ba na le phihlelelo kgoboketšong ye ntši ya mešomo ya bona ya bokgabo ya khophiraete.

dalro.co.za

LEKGOTLA LA BODITŠHABATŠHABA LA DIMUSIAMO

Lekgotla la Bodišhabatšhaba la Dimusiamo (ICOM), le le hlamilwego ka 1946, ke mokgatlo o le nnoši fela wa dimusiamo le baprofešenale ba musiamo wo o nago le bonabo bja lefase kamoka, wo o itlamilego ka kwalakwatšo le tšhireletšo ya bohwa ya tlhago le setšo, ya gbjale le išago, ye e kgonago go swarwa le e e sa kgonego go swarwa. Ka maloko a ka bago a 30,000 dinageng tše 137, ICOM ke neteweke ya baprofešenale ba dimusiamo ye e dirago mafapheng a go fapafapana ao a amanago le dimusiamo le bohwa. ICOM e tšweleditšo dipego tše mmalwa go ba maitshwaro le melawana ye e kwagalago ya musiamo.

<http://icom.museum/>

DITLABELO TŠA THUTELAMOŠOMO

Ditlabele tša Thutelamošomo tša VANSa di dirilwe go tšwa go maitemogelo le dithuto tša mekgatlo ya bokgabo le baithutelamošomo ba tša bokgabo go tšwa dikarolong tše di fapanego tša naga, bao ba nago

le dikamano tše fapanego le dinyakwa tše di fapanego. Go ithekgile kud ka tshekatsheko ya maemo a maitemogelo a mekgatlo ye le baithutelamošomo ditlabele tše di bonagala dithekniki tše di akaretšago bakgathaema, tša go kgonago go dirišwa gore mekgatlo e laole maitemogelo a kaone, ao a nago le mohola lea go ithuta Go tšwela mohola ka bobedi baithutalmošomo le mekgatlo ka boyona.

<http://vansa.co.za/professional-practice/resources-tools-1/internship-toolkit-book-1-of-the-vansa-professional-practice-toolkit-series>

MOKGATLO WA BOSETŠHABA WA AFRIKABORWA WA BOKGABO BJA GO THALWA (THE SOUTH AFRICAN NATIONAL ASSOCIATION FOR THE VISUAL ARTS) (SANAVA)

SANAVA e šoma bjalo ka mekgatlo wo e sego wa mmušo wa kwalakwatšo ya bokgabo bja go thalwa ka Afrika Borwa, mathomo a yona e bile moragonyana ka 1851 ge go be go thongwa Cape Fine Arts Society (CFAS). Mo mengwageng ye e fetilego, Mokgatlo o godile gore e be mekgatlo wa bošetšhaba wa bašomi ba tša bokgabo le barati ba bokgabo bja go thalwa. Maikemišetšo a mangwe a magolo a SANAVA mabapi le tlhabollo ya bašomi ba tša bokgabo a malebana le tshepedišo ya ditudio tše tharo tša bašomi ba tša bokgabo tše di nago le ditlabele ka moka, ka Cité Internationale des Arts in Paris, France.

sanava.co.za

TESKE YA TSHEDIMOŠO YA SEMOLAO YA VANSA

VANSA e thomile tirelo ya go aba Teske ya Tshedimošo ya semolao go aba keletšo ya go se lefelewe ya semolao go maloko a yona. Teske ya Tshedimošo ya semolao e šoma ka tirišano la Cilac, a arabago dipotšišo tša semolao beke ye nngwe le ye nngwe. Ela hloko: VANSA e nolofatša tirelo ye ntle le tefo go maloko a yona. Cilac ke moabi ya o ngwadišitšwego wa ditirelo tša semolao gomme o rwele ka noši maikarabelo a keletšo ye e fiwago goba ditirelo dife kapa dife tše do abjago. Keletšo ya semolao ye e fiwago maloko a VANSA e šogana kudukudu le:

- Khopiraete/ Thoto ya Bohle
- Dikonteraka, Dithekišo le Ditirelo
- Dikarolo tša Kgwebo le tša Mokgatlo

<http://vansa.co.za/professional-practice/resources-tools-1/free-legal-advice-forvansa-members>

VISUAL ARTISTS IRELAND

Visual Artists Ireland e fa thekgo ye e ka kgonago go dirišwa go bokgabo bja go thalwa mešomong ya bona. E aba ditirelo, ditlabakelo le methopo ya bašomi ba tša bokgabo, e dira lenaneo la bokgabo e bile e šoma bjalo ka mmoleledi wa dikgahlegelo tša bašomi ba tša bokgabo. VAI e hlamile manyuale wa maitshwaro a seprofešenale ka sebopego sa Tlhahli ya Phologo ya Bašomi ba Bokgabo bja go Thalwa yeo e akaretšago maitshwaro a kgwebo ya seprofešenale ya bašomi ba tša bokgabo le dira dikgopelo tša bašomi ba tša bokgabo go hlama le maitshwaro a seprofešenale a mošomo. Manyuale wa ithanete o akaretša dibidio le keletšo go tša go bašomi ba tša bokgabo Le ge o hlamilwe go tšwa kamanong ye e fapanego manyuale o fa keletšo ye ya tirišo ye kaone ye e ka kgonago go šomišwa mošomi ofe kapa ofe wa tša bokgabo ka gore a ka boledišana le go dumelana bjang ka mahlakore a a fapanego a mešomo ya bona.

<http://visualartists.ie/the-manual-a-survival-guide-for-visual-artists/>

Tlhahli ya Maitshwaro a Makaone ya Bokgabo e fa melawana le melaotshepetšo ya maitshwaro a makaone a bokgabo bja go thawala ka Afrika Borwa. E ka šomišwa bjalo ka tlhahli ya seo o ka se holofelago le gore lafapha ka bolona le tla ba le šoma ka eng. E ngadilwe ka mokgwa wo o dirago gore go be bonolo go e šomiša gore e šomišege maamong a tšatši ka tšatši.

Diteng di fa monyetla e bile di fetolwa gore bašomi ba tša bokgabo ba bokgabo bja go thalwa ba kgone go nyaka tshedimošo, ba e ahlaahle le gore ba šomiše bjang tlhahli ye. Maikemišetšo a tlhahli ye ke go nolofatša dikamano tše tilego, tše kaone le tša tekatekano ka gare ga bokgabo bja go thalwa, dikamano tše di phetšego gabotse ka gare ga bokgabo bja go thalwa, ka nepo ya go thekga kgolo ya bjona le tlhabollo.

Tlhahli ye e kgopetšwe gore e hlagišwe ke Kgoro ya Bokgabo le Setšo Afrika Borwa gomme e ngwadilwe ke the Visual Arts Network of South Africa.

www.vansa.co.za

